

Militaire gebouwen in Breda

door

Dr. C. J. A. C. PEETERS

Over dat onderdeel van het militaire bouwbedrijf dat als loutere architectuur gezien kan worden en deel uitmaakt van de stijlgeschiedenis in de bouwkunst, met name dus stadspoorten, hoofdwachten, provoosten, arsenalen, kazernes en hospitalen, is nooit een samenvattend overzicht geschreven en in de handboeken wordt er, op enkele monumentale stadspoorten na,¹ weinig aandacht aan besteed, zodat niet onmiddellijk uitgemaakt kan worden, in hoeverre de gebouwen in één vesting typisch plaatselijke of algemeen landelijke kenmerken vertonen in vorm, stijl en functie.

In de middeleeuwen en daarna tot diep in de 16e eeuw zijn het optrekken en het situeren van militaire gebouwen op de eerste plaats een aangelegenheid van het stadsbestuur. Vorm en stijl vertonen geen landelijke uniformiteit, maar sluiten bij de plaatselijke praktijken in de vormgeving van de openbare gebouwen aan. Maar daarna treedt er een centralisatie in, enerzijds geleid door de Spaanse landvoogden, anderzijds door de Republiek. In de Unie van Utrecht worden de aanleg en het onderhoud van objecten die strategisch van algemeen belang zijn, vooral de frontiervesten in het oosten, opgedragen aan de Staten-Generaal. In de provinciën van de Republiek controleren gecommiteerde raden van de gewestelijke Staten de vestingwerken, welke door de Staten en steden bekostigd worden. In de Generaliteitslanden vallen die bevoegdheden toe aan de Raad van State, die de uitvoerende ingenieurs aanwijst en de grootte van de geldelijke bijdragen uit de belastingen vaststelt. Wel kunnen de stadsbesturen daar nog invloed uitoefenen op de vorm en zij zijn bovendien belast met het onderhoud van de vestingwerken, gebouwen, bruggen en sluizen. Bij de grote wijzigingen in het vestingstelsel van Breda in de jaren 1677—1684 is de stedelijke regering ten nauwste betrokken. De stad betaalt in 1677 de bestekken,

die de landmeter Christoffel Verhof gemaakt heeft voor de nieuwe poorten, en het is de stad, die in 1679 aan de Raad van State vraagt, of „het dessein van Zyn Hoogheid mogt worden uitgevoerd, en niet de wijziging die d'ingenieur d'Yvoy er in sou willen brengen aengaende de Gasthuysvelden”.²

Na de inneming van de stad door Frederik Hendrik in 1637 werden de vestingwerken, poorten, bruggen, sluizen en gebouwen van militaire aard binnen de veste, op grond van contacten met de Staten, door de stad onderhouden tegen een vergoeding welke uit de gemene landsmiddelen, het derde part van de accijnzen, betaald werd en soms uit buitengewone subsidiën, maar waarbij de stad vaak door eigen voorschotten de voortgang van het werk moest waarborgen.³ Sinds 1702 echter kwam het onderhoud geheel voor rekening van de Staten en trad de stadsregering als administrateur en opzichter op, onder toezicht van de gouverneur.

De ontwerpen voor wijzigingen en nieuwe werken werden, zoals gezegd, doorgaans geleverd door de militaire ingenieurs, maar in het algemeen kon die taak, voorzover het geen fortificaties maar architectuur betrof, ook vervuld worden door de stadhoudelijke architecten. Van Jacob Roman, die in dienst stond van de koning-stadhouder en diens Bredase kasteel voltooide (1686—1695), zijn in Breda geen echt militaire werken bekend, ofschoon hij, in theorie, een aandeel gehad zou kunnen hebben in het ontwerp voor de stadspoorten van 1681—1682, in het „dessein van Zyn Hoogheid”, immers, de vermoedelijke uitvoerder van de verdedigingswerken, de ordinaris-ingenieur, behoeft niet noodzakelijk ook de architectonische onderdelen ontworpen te hebben.

In Leiden bouwde Jacob Roman als stadsarchitect (1682—1689) de Herenpoort. Met name de Bredase Ginnekenpoort is met de stijl van zijn werk te rijmen, maar dit blijft verder louter speculatie.

Ook van de stadhoudelijke architect Philips Willem Schonck zijn in Breda geen militaire gebouwen bekend, maar wel bouwde hij in 1770—1778 het Arsenaal van Geertruidenberg met zijn gaaf gecomponeerde gevel.

Van het architecturaal-militaire ingenieurswerk uit de 18e eeuw in het algemeen kan men zeggen, dat het beslist stijlbewust is, de heer-

sende architectuurstromingen niet uit het oog verliest. De bouwkundige opleiding was in de 18e eeuw niet streng georganiseerd; de architect leerde zijn vak in het ambacht bij een baas, en vulde zijn kennis soms aan door tekenlessen en theorie aan een academie voor beeldende kunsten. Maar juist de opleiding tot ingenieur in het leger was een vorm van academische scholing, die wel tot voortbrengselen van echte bouwkunst geleid heeft, terwijl ook buitenlandse, met name Franse ingenieurs hier werkzaam waren en Nederlandse ingenieurs in het buitenland hun opleiding genoten hadden.⁴ De militaire gebouwen uit de tweede helft van de 18e eeuw, wachthuizen, arsenalen, stallen, tonen, even goed als de civiele, de alles overheersende invloeden van de Franse Lodewijk XV en XVI stijlen in hun eenvoudigste vormen, zoals zij in Frankrijk zelf gebezigd werden in ziekenhuizen, kloosters, gevangenissen, arsenalen, kazernes. Strakke bouwvolumes met in gladde of geblokte natuursteen omlijste vensters, die segmentvormig (in Frankrijk tot rond 1740) of recht overtoogd werden, vaak met een forse sluitsteen in het midden; rechte kroonlijsten, al of niet met een fries van triglyphen; sculpturaal versierde en daardoor sterk geaccentueerde ingangspartijen; rustiek geblokte poortbogen; dat zijn kenmerken van deze architectuur. In de rijk met gravures geïllustreerde, ook ten onzent veel geraadpleegde boeken van Jacques-François Blondel,⁵ vindt men er vele voorbeelden van, terwijl de ingenieur speciaal zijn inspiratie kon opdoen uit de handleiding van ingenieur Bernard Forest de Bélidor,⁶ waarin hij allerlei vond omtrent de opzet van stadspoorten, kazernes, arsenalen, hospitalen, en ook over de toepassing van de klassieke orden, zoals die voor de stadspoorten en ingangspartijen van gebouwen toch wel obligaats bleven. Via Bélidor, maar ook rechtstreeks konden ook de bouwwerken en tractaten van Vauban⁷ hun invloed doen blijven gelden, terwijl ook de Italiaanse tradities sinds de vestingwerken en stadspoorten van Michele Sanmicheli in de Nederlandse stadspoorten van de renaissance en het classicisme eenieder voor ogen stonden. Stadspoorten en arsenalen vooral zijn het, die in de 17e en 18e eeuw monumentale vorm krijgen. Grote kazernes met centrale gemeenschappelijke voorzieningen worden dan nog niet gebouwd, want het gewone garnizoen wordt ingekwartierd bij de burgerij en in stenen en houten barakken. Bij buitengewone bemanning in oor-

logstijd worden ook kerken en andere gebouwen als verblijfsruimte, hospitaal en paardenstal gerequireerd. Levensmiddelen voor het garnizoen en hooi voor de paarden laten zich vooral in kerken goed opslaan. In de overeenkomst tussen Staten en stad Breda van 1682 betreffende het onderhoud van militaire gebouwen wordt de stad 2300 gulden toegezegd voor het herstel van „dry Kercken als de mercken daelsche, St. Joost ende gasthuys kercke door 's lants vivres ende ammunitie beschadigt ende ontramponneert geweest synde”;⁸ zij zijn dus al gerepareerd. Van echt met dat doel gebouwde, in het sanitair goed verzorgde militaire hospitalen met functionele opzet, waarvan Béliidor mooie voorbeelden geeft, is al evenmin sprake. Men richt er in Nederland, tot diep in de 19e eeuw, willekeurig beschikbare gebouwen voor in. In Breda werd de zorg voor zieke en gewonde militairen aan de stad overgelaten. Als stedelijke instelling verrijst in 1644 een Militair Hospitaal „met een groote zaal en andere gemacken”⁹ ten oosten van het Weeshuis aan de Oude Vest, nabij de Bossche brug, nadat hiertoe vanaf 1640 gelden ingezameld zijn. In 1798 werd het opgeheven, het gebouw werd tot danslokaal ingericht, dat in 1814 afbrandde.¹⁰

Wat de burgerbevolking aanvankelijk verplicht was in ruimte, kosten en diensten bij te dragen aan het levensonderhoud van het garnizoen, kan men bij Van der Hoeven uitgebreid lezen, tot de kaarsen, de brandstof en de spijzen toe. Sinds het tot stand komen van het Barrièretractaat in 1715 werd Breda niet meer als frontierveste beschouwd, maar na de inneming van Bergen op Zoom op 16 september 1747 door de Fransen, kreeg Breda, dat toen slechts 1300 huizen telde, een garnizoen van 11.000 man en het moet veel moeite gekost hebben deze onder te brengen, ondanks de aanwezigheid van soldatenbarakken.¹¹

De leden van het officierscorps plachten door de stad heen eigen woningen te huren of te kopen. Zo waren de kloostergebouwen van St. Catharinadal in 1679 in vier woningen verdeeld, die door de Prins van Oranje ter beschikking gesteld werden aan „diversche lieden van orloghe en politie”.¹²

In Frankrijk wordt pas in de tweede helft van de 17e eeuw gedacht aan maatregelen om niet de burgerij met het onderdak van de garnizoenen te belasten, maar de eerste grote kazernes daar ontstaan toch pas

in de loop van de 18e eeuw.¹³ Vroege, werkelijk als zodanig gebouwde kazernes in Staats-Brabant waren de Tolbrug-, de Mortel- en de Berewoutkazerne in 's-Hertogenbosch uit 1744, de laatste bestaat als woning-complex nog voort.

Het zuinige gebruik, dat wil zeggen het met minimale verbouwingskosten inrichten van oude gebouwen voor militaire doeleinden is in Breda tot in de 19e eeuw voortgezet: het kasteel werd in 1826 Militaire Academie, na al in 1810 als krijgsgevangenis en in 1813 als lazaret gediend te hebben; het klooster St. Catharinadal werd, met de kapel, in 1814 infanteriekazerne, het huis Brecht in 1828 militair hospitaal.

In het navolgende zullen wij nu, in ongeveer chronologische volgorde, nagaan, hoe het uiterlijk van de stad Breda in de 17e en 18e eeuw mede door haar functies als vestingstad bepaald is. Niet de vestingwerken zijn daarbij ons onderwerp, maar de door de stad verspreide militaire gebouwen.

Overblijfselen van de stadsmuren van 1332—1350.

De „binnenstad” — zoals de stadskern binnen de oudste veste nog heel lang genoemd werd — heeft na de stadsuitleg van 1531—1546 voor het militaire apparaat weinig functies meer, integendeel, zij wordt van de laatste militaire bestemmingen vrijgemaakt. Maar op de Nieuwe Houtmarkt (de Karnemelkstraat), aan de oude stadsgracht, blijft nog tot 1704 een toren staan,¹⁴ een kruit- of poedertoren. „Sijn gedaante was vierhoekig, hoog en swaar opgebouwd als in de prent der stad in zijn oude muren te sien is”.¹⁵ Nadat hij nog in 1682 in het contract tussen magistraat en Staten als „polverthoren aen de ginnekensche brugge” vermeld werd, door de stad te onderhouden,¹⁶ en ook nog in 1703 gebruikt werd, was hij toch allengs overbodig, omdat inmiddels in 1699 nieuwe kruitmagazijnen op de Gasthuisvelden verzezen waren.

Eén flanktoren van de Nonnenpoort bleef tot 1825 overeind en werd tot 1707 als stedelijke gevangenis en daarna als huis van bewaring benut.¹⁷ Door hun gebruik als gevangenis hebben op dezelfde manier bijvoorbeeld ook de Lievevrouwepoort in Bergen op Zoom en de Leuvense Poort in 's-Hertogenbosch jongere fortificaties overleefd.

Het overige van de stadsmuren, poorten en torens, moet al terstond na 1531 gesloopt zijn. Van Goor zegt, dat men vier jaar met het afbreken bezig geweest is en dat de grondvesten van de ronde torens van de Tolbrugpoort „nog in wezen” zijn.¹⁸ Achter het Begijnhof bleven nog „eenige vestigien”, een stuk muur met twee torens, waartegen de begijnen hun privaat en een achterhuis gebouwd hadden.¹⁹ De wateren van de oude stadsgracht bleven nog wel lang bestaan, maar werden steeds onaanzienlijker sloten (Oude Vest).

Wel bleef men in het centrum van de binnenstad de zetel van het militair gezag aantreffen, het Gouvernement. Het huis dat gouverneur Justinus van Nassau zich kort na 1606 aan het voorplein van het kasteel liet bouwen, vertoont alle kenmerken van de voorname burgerlijke renaissance architectuur.²⁰ Er tegenover, aan de andere zijde van het Kasteelplein, lag „een groote stal aan elke zijde met een koetshuijs, waar agter eenen grooten schoonen hof in het jaar 1684 door toedoen van de Heer Gouverneur Weibnom gebouwd”.²¹ Die stallen en koetshuizen, in 1790 in een plattegrondtekening vastgelegd,²² hebben in gewijzigde vorm tot rond 1950 bestaan; in de tuin erachter is in 1829 de manege van de Koninklijke Militaire Academie gebouwd.

Eveneens in de oude stad stond de Hoofdwacht. Daartoe werd al in 1594 de St. Janskapel op de hoek van de Halstraat en de geleidelijk in St. Janstraat omgedoopte Veterstraat gebruikt. Hoe die kapel er sinds de herbouw na de brand van 1534 uitzag, is nauwelijks te reconstrueren. Op de kaart van Blaeu is het een eenbeukig gebouw met driezijdig gesloten koor, dat zuidwaarts langs de Halstraat gericht is, merkwaardigerwijs dus niet volgens de heilige Linie georiënteerd, in tegenstelling tot alle andere kerkelijke gebouwen van de stad. Op de reconstructie van de stadsplattegrond omstreeks 1350, zoals Van Goor en Immink die zich dachten,²³ is een tweebeukig gebouw met driezijdige koorsluitingen oostwaarts langs de St. Janstraat getekend, op hun plattegrond van de situatie in 1743 daarentegen²⁴ een klein, vrijwel geïsoleerd vierkant gebouw op de hoek van de twee straten, terwijl de maquette van Cornelis van Bergen een rechthoekig gebouwtje met een om de hoek omlopende lage galerij met afdak vertoont.²⁵ Een vrij onbeholpen tekening van 1753 laat de plattegrond zien van een langwerpige rechthoekige

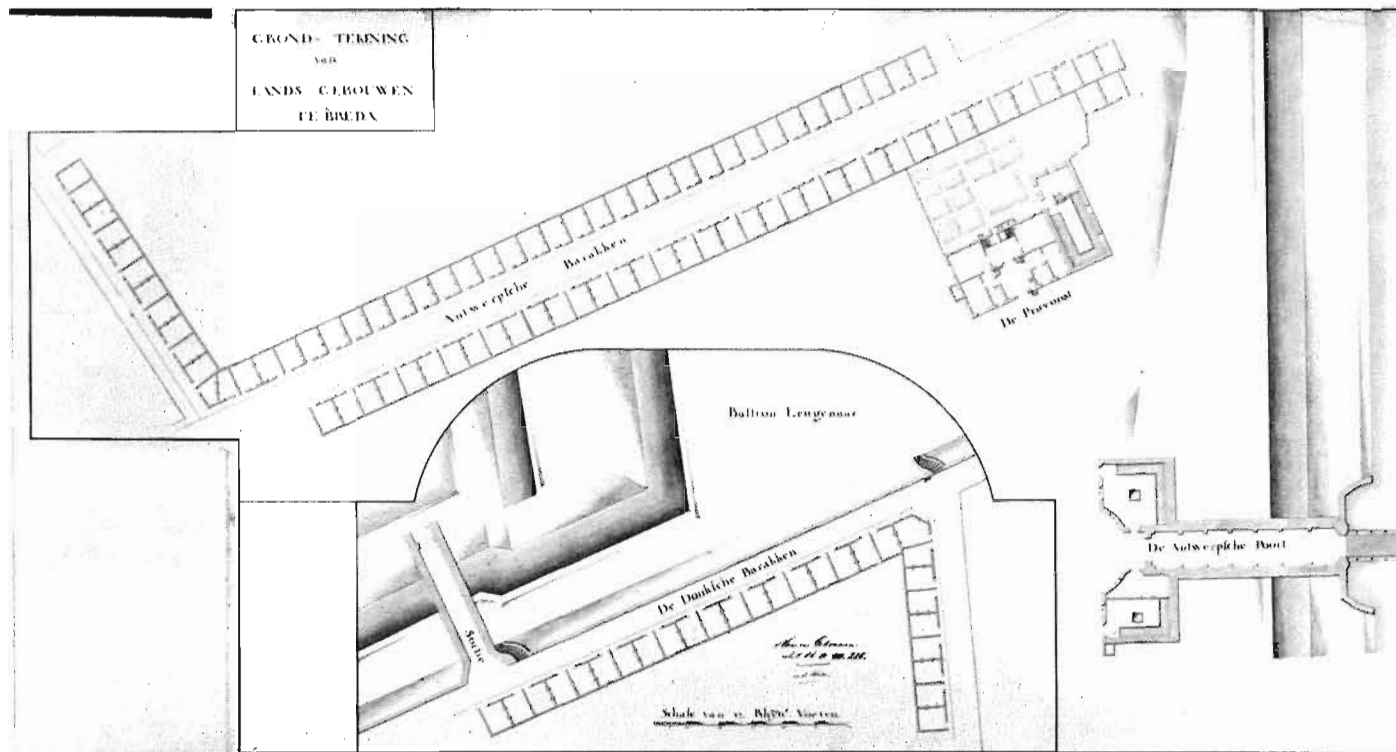
gebouw, waarin zich beganegronds het „Soldaete Corps de Garde”, een „Spekkamer” (vermoedelijk in de kelder), britsen, een haard en een pisbak (vermoedelijk eveneens in de kelder) bevinden; een trap leidt naar het „Officiers Corps de Garde” op de verdieping.²⁶ In 1766 tenslotte is dit oude gebouw, dat mogelijk nog veel resten bevatte van de kapel (door een balklaag in twee verdiepingen gedeeld voor het militaire doel), gesloopt om plaats te maken voor de huidige Hoofdwacht, die hetzelfde grondvlak inneemt met een lengte-as evenwijdig aan de Halstraat, hetgeen een reden te meer is om aan te nemen, dat Blaeu’s gravure de juiste situering van de kapel aangeeft.²⁷ Op het nieuwe gebouw komen wij verderop nog terug.

*De barakken.*²⁸

In de eerste tijd van de tachtigjarige oorlog werden de soldaten bij de burgerbevolking ingekwartierd, vaak zonder dat daarvoor naar behoren serviesgeld betaald werd en zonder afdoende krijgstuuchtelijke maatregelen tegen misbruik van de afgedwongen gastvrijheid.²⁹ Om de burgers te ontlasten van de zware verplichting, de soldaten slaappleats, vuur en licht te verschaffen, begon men vervolgens in de vestingsteden houten of stenen barakken te bouwen in de nabijheid van de vestingwallen. In 's-Hertogenbosch werden de eerste barakken in 1610 gebouwd „om de goede borgerije te ontlasten vande logeringe der garnisoenen vuyt hennen huysen”, in 1623 volgden nieuwe.³⁰ In Breda werd in april 1629 op last van de gouverneur De Balançon en van twee gevolmachtigden van aartshertogin Isabella van Oostenrijk een kostenbegroting opgemaakt voor het aankopen van huizen en erven en voor de bouw van barakken tot huisvesting van 5000 soldaten.³¹ Op 29 februari 1630 gaf Isabella aan burgemeesteren, schepenen en raad van de stad verlot een lening van 25.000 pond Vlaams af te sluiten „pour l’employer en l’érection et bastiment des nouvelles baracques que sa dite Altesse a ordonné de faire”; voor het kwijten van het geleend kapitaal ontving de stad per maand 2000 gulden uit de belasting van het land en hertogdom Brabant.³² De bestekken van de bouw van een aantal barakken zijn bewaard gebleven; het timmer- en het metselwerk werden op 16 april,

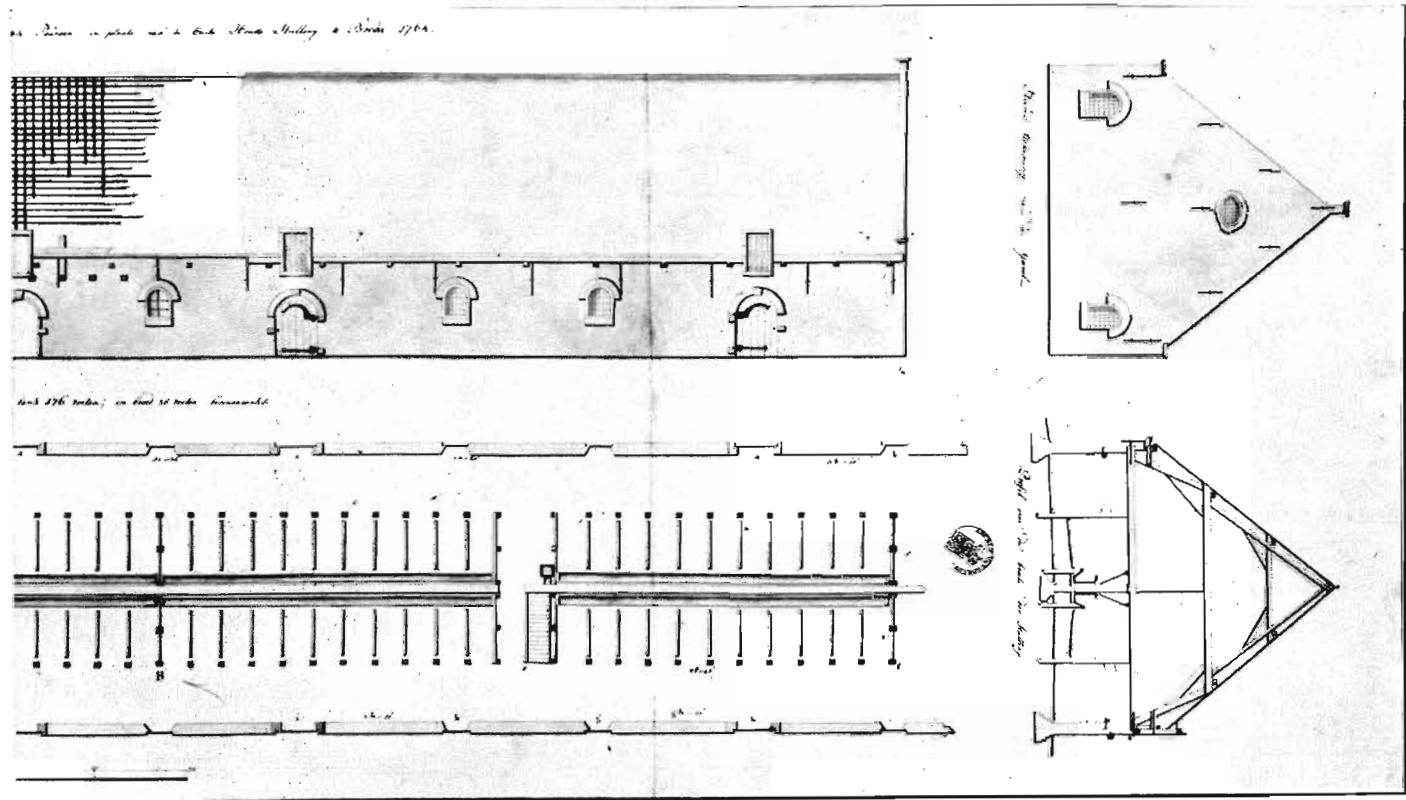
het ijzerwerk op 2 mei 1630 aanbesteed.³³ Deze barakken werden in noordwaartse rijen gebouwd op het terrein tussen Oude Vest, Keizerstraat, Akkerstraat en achterkant van het Ginnekeneinde. Enige oude huizen aan de Akkerstraat moesten ervoor afgebroken worden, het afkomend materiaal werd herbezigd aan de barakken. Zij werden in verschillende kavels gegund en bestonden uit reeksen rug-aan-rugwoningen met een verdieping en een zadeldak, waarbij telkens vier beneden- en vier bovenwoningen tot een eenheid werden samengevat tussen zijtopgevels die als brandmuur dienden. In elke eenheid was de gevelbreedte 34 voet (10,50 m), de hoogte onder de kap 15 voet (3,20 m). De benedenkamers waren 2,50 m hoog, de bovenkamers eveneens, maar daar gingen de muren slechts tot 1,70 m op en was de overige ruimte uitgespaard in de kap en onder de hanebalken, die een zoldering droegen. Elke kamer was 16 voet in het vierkant (4,50 m) en bevatte een schouw, twee bedsteden, een kast, een tafel en twee banken. De ingangen waren telkens tot drie aaneengekoppeld, waarvan de middelste toegang gaf tot een trap naar twee bovenkamers. Elke kamer had een venster met een dagmaat van 3 voet hoog en 2 voet breed (85 bij 55 cm).

Met de bouw van dit onderkomen, 128 kamers bevattende, heeft in Breda de rationele kazernebouw zijn intrede gedaan, zoals die aan het einde van de 16e eeuw is ontstaan. Vergelijkbaar met deze barakken was de kazerne Petite-Madeleine te Rijssel, eveneens bestaande uit een lange reeks kamerwoningen, elk met een deur, venster en schouw en telkens een trap naar twee bovenkamers,³⁴ maar het comfort was in Breda nog minimaler door de plaatsing der kamers rug aan rug. Zij bestonden nog rond 1865 en men ziet de drie langgerekte gebouwen in hun karakteristieke gedaante op alle stadsplattegronden voordien.³⁵ Er zullen uit de geldening van 1630 nog meer barakken gebouwd zijn vóór de inneming der stad door Frederik Hendrik in 1637. Van der Hoeven vermeldt, dat de uitgaven die in 1632 voor de bouw van barakken gedaan zijn, 70.232 gulden bedroegen,³⁶ terwijl de genoemde barakken aan de Akkerstraat voor een gezamenlijke som van 1676 gulden aanbesteed werden. Op de vogelvluchtkaart van Blaeu uit omstreeks 1640 ziet men ten noorden van de Donk langs de wal en ook langs de

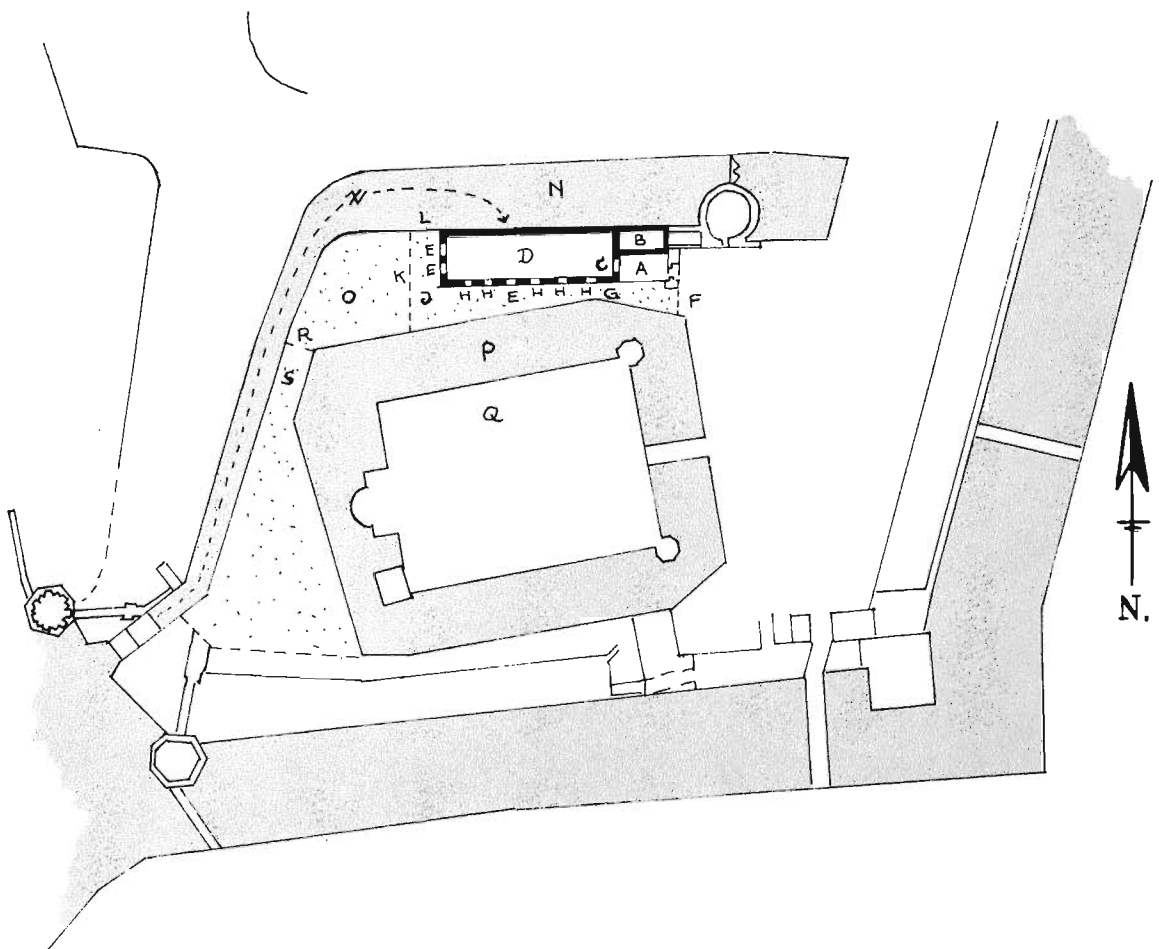
1. Plattegrond van de Antwerpse Poort, de Provoost-Geweldiger, de Antwerpse en de Donkse Barakken. 18e eeuw.

Algemeen Rijksarchief. Archief der Genie, Plans van Gebouwen B 225.

2. Fragment uit de ontwerptekening voor de Lange Stallen, door J. A. Herlin, 1764.

Algemeen Rijksarchief. Archief der Genie, Plans van Gebouwen B 187a.

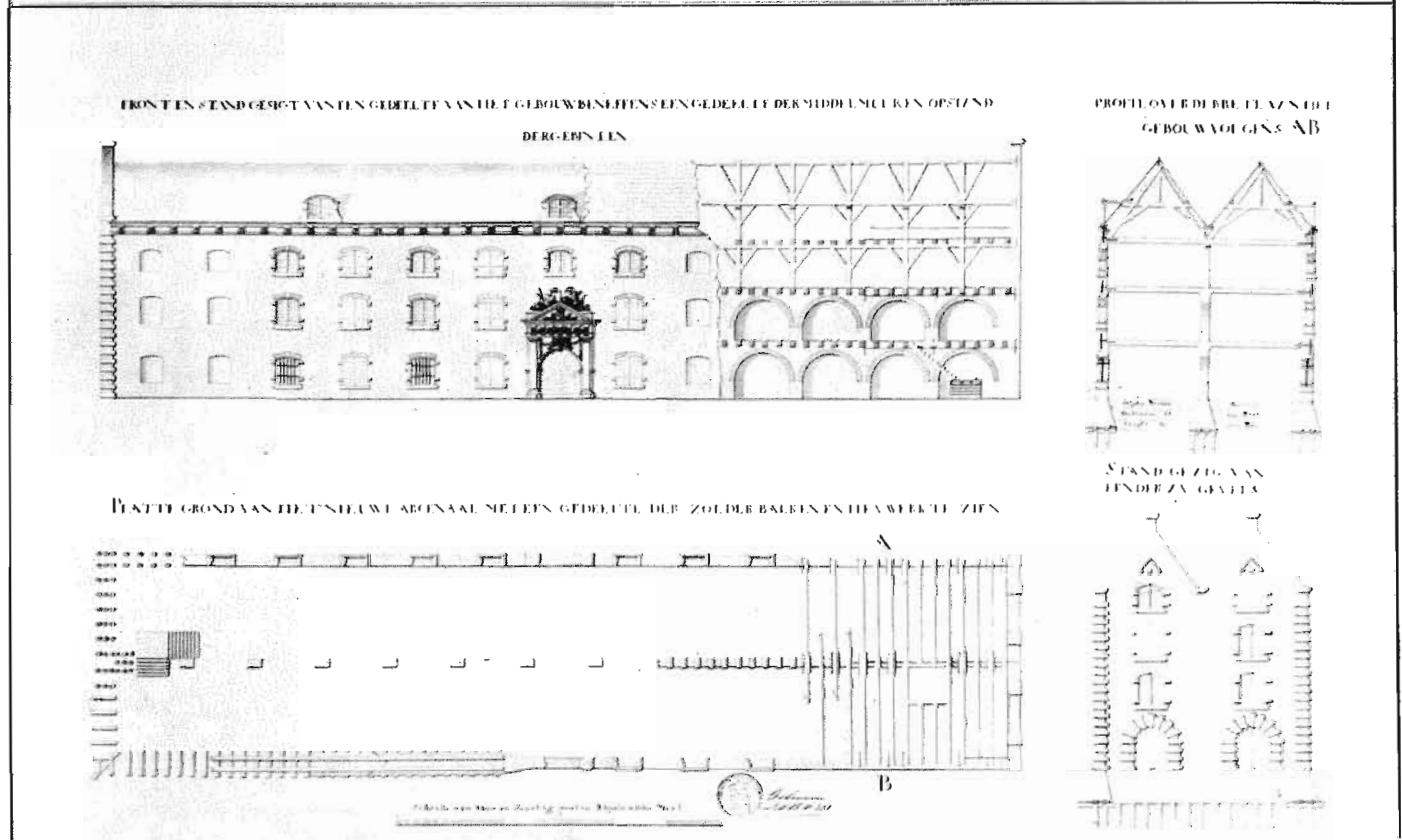
3. Het Arsenal van René van Châlon.

Omtekening van een der twee op elkaar gelijkende schetsen, gevoegd bij de Memorie van A. Martini, Commies van 's Lands Magazijn bij het Kasteel, 1666 (waarbij de zuidrichting opwaarts getekend in plaats van benedenwaarts zoals hier).

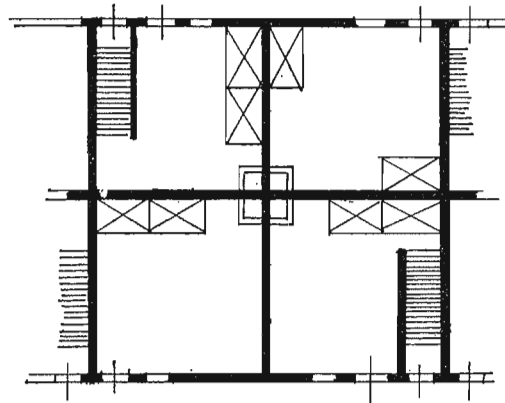
<p>A. Plaetse voor t Magasijn
 B. t huijs voor t Magasijn
 C. de poorte van t Magasijn die alleen kan gebruijckt werden
 D. het Magasijn
 E. de drij poorten van t Magasijn die niet gebruijckt konnen werden alsoo van buijten met ijsere latten sijn toegenagelt
 F. de poorte van den Gangh
 G. den gangh nevens het Magasijn om naer den hoff te gaen
 H. vijf groote opeslaende vensters daer den gangh nevens passeert
 J. om een plaetse te houden tot lossen ende laden der goederen
 K. een heijninghe te maken tot bevrijdinghe van den hoff</p> | <p>L. inde heijninghe die nu staet een poorte te maken om de goederen te konnen lossen vuyttet Meulenwater
 M. (ontbreekt)
 N. het meulenwater
 O. de hoff
 P. de grafft van t Donsion
 Q. het Donsion
 R. een poorte te maken om van achteren in de hoff te komen
 S. de passage om van achteren in den hoff te komen</p> |
|--|--|

(x. Toevoeging op grond van de kaart van I. D. Paravicini de Capelli uit 1739: GRAGT leyende tot het Arsenal).

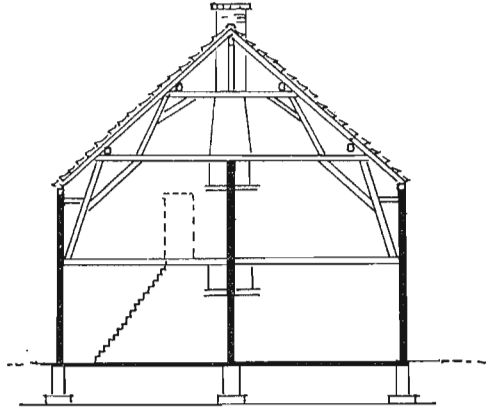
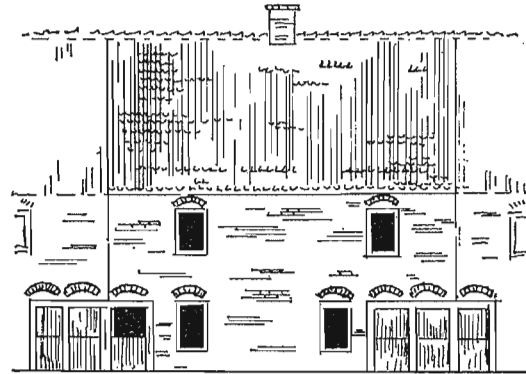
GROND-STAND - TEKENINGE EN PROFIL VAN HET NIEUWE ARCEANAAL OP DE OZSTRAATVELDE TE BREDA 1771

4. Ontwerptekening voor het Groot Arsenaal, door J. C. W. Herlin, 1771.

0 5 10 m.

"Vierdobbel barack", eenheid van vier beneden- en vier bovenkamers, elke kamer met een schouw in de hoek en met twee bedsteden. Schetsmatige reconstructie volgens het bestek van 1630 voor lange reeksen van zulke eenheden tussen Akkerstraat, Keizerstraat en Oude Vest.

Gampel en de Gampelstraat al rijen lage huisjes staan, die barakken kunnen zijn. Maar uit de tijd vóór de opsommingen van het „Brackbouck” van 1646 is verder nog slechts het bestek bewaard, gedateerd 24 september 1640, voor een barak met stal voor drie ruiters en hun paarden, te bouwen „opt Ginnekenseijnt achter het Swaentken”.³⁷ Ook dit is een allereenvoudigst huisje, bevattende een kamer van 4,20 bij 4,20 m, met bedstee, kast, bij wijze van insteek een „solderke daer op tsij om kinders op te slapen ofte iet anders”; onder de kap een kamer met eveneens een bedstee en een kast. De stal werd gebouwd als „afhang”, dat wil zeggen met een lessenaardak aan het zadeldak van de woning vast.

Het „Brackbouck innegegaen met prima December 1646”³⁸ geeft een opsomming van 564 barakwoningen:

In de Donck 28 barakken³⁹

Gampel West 80 barakken

Gampel Oostzijde 46 barakken

Rosemarijnstraat, Houde Baracken 9 barakken

Houde Baracken in de Ackerstraet 170 barakken⁴⁰

Baracken achter de Sonne 48 barakken⁴¹

Baracken achter de Wildeman 74 barakken

Baracken voor de Ruyterije 96 barakken

Baracken van Ruyterije achter het Swaentken op het Ginnekenseijnde 10 barakken

Drij Stadtswooningen in de Ackerstraet 3 barakken.

Al deze barakken lagen dus in de buurt van de stadswallen en vooral in het westen, zuiden en oosten geconcentreerd achter de hoofdstraten Haagdijk, Ginnekenstraat en Boschstraat. Zij waren toen, blijkens de telkens bij de opgave der bewoners toegevoegde namen van hun commandanten, uitsluitend door militairen bewoond. Uit de rekening over 1668 van de administrateur der barakken, Willem van Sijbergen⁴² blijkt, dat het aantal door militairen bewoonde barakken toen verminderd was tot 415:

„Het Quartier in de Donck bestaende in het getal van 28 Baracken

Het Quartier in Gampel Westzijde bestaende in 80 Baracken

Het Quartier Gampel Oost bestaende in 15 Baracken

Hooch Quartier Ackerstraet bestaende in 170 Baracken

Ruyters Baracken bestaende in 96 Baracken

Quartier achter den Wildeman op het Gasthuijseijnde bestaende in 9 Baracken

Quartier achter het Swaentien op het Ginnekenseijnde bestaende in (tien) Baracken (het getal is niet ingevuld, maar blijkt uit de verdere opgave)

Seven huijskens in den Beyaert ende een huijsken voor aen het water”.

Een beperkt aantal dezer woningen was toen in gebruik bij burgers, voornamelijk arme weduwen en lagere stadsfunctionarissen („belleman”, „luysevanger”, soldaten van de rode roede). Een „Memorie van de Baracken die bij weduwen als andere personen voor niet en op huer tegenwoordich worden bewoond” uit 1664⁴³ bepaalde hun aantal op 61. Een soortgelijke ontwikkeling vond in 's-Hertogenbosch plaats, waar in 1677 door de rentmeester der stad een groot aantal barakken aan particulieren verkocht werd, echter met het verbod ze af te breken.⁴⁴

In de Gampel werd, blijkens het bewaard gebleven bestek, op 14 augustus 1673, de bouw van zevenentwintig nieuwe barakken aanbesteed „beginnende van de 3 nieuwe gemaecte bracken oft tot het hecken staende nevens den hoff van Joffer Cools toe”.⁴⁵ Op 3 en 13 november werden de gebouwen op hun hout- en metselwerk geïnspecteerd en in orde bevonden; zij volgden het model van de drie al eerder gebouwde barakken. Zij bestonden uit kamers van 3,80 m breedte, 4,95 m diepte, met elk één ingang en met één venster van 1 m breedte en 0,85 m hoogte, met een schouw, en met drie bedsteden. Daarboven bevond zich een zolderverdieping op de ankerbalken en onder de eenvoudige sporenkap met gordingen, hanebalken en make-laars.

De kamers hebben geen achteruitgang en blijkbaar ook geen achter-erf. Over secreten en waterpompen wordt niet gerept. Hoe de woningen precies aansloten bij de tachtig al bestaende barakken is niet duidelijk, te minder daar de situatie in de Gampel nog geen tien jaar later al weer veranderde, in samenhang met de ingrijpende wijzigingen van de westelijke hoek van de vesting gordel en van de Antwerpse poort. Toen deze

scherpe westpunt met bastion en poort weggesneden werd en het bebouwde stadsgebied derhalve verkleind, moesten behalve 36 burgerwoningen van de Haagdijk, ook een veertigtal militaire barakken afgebroken worden. Zij zullen in deze westpunt en tegenover het toen weggegraven Barneveldt bastion gelegen hebben. Ook werden 56 ruiterbarakken gesloopt.⁴⁶ De gouverneur Van Weibnom verzocht, voor 6 à 7000 gulden nieuwe barakken te mogen bouwen,⁴⁷ waaraan nog in 1682 begonnen werd en die op 8 februari 1683 werden opgeleverd. Deze zogenaamde Antwerpse barakken kwamen te staan aan weerszijden langs de Gampelstraat, een straat die al op de kaart van Denis van Alsloot uit 1625 aangegeven staat en die op de kaart van Blaeu door dwarshuisjes onder een gemeenschappelijk zadeldak evenwijdig aan de straat bezet is.

De nieuwe barakken kregen diezelfde hoofdvorm en wellicht zijn de huizenreeksen die wij nog op foto's uit omstreeks 1911 en uit 1913 aantreffen,⁴⁸ nog steeds die uit het eind van de 17e eeuw. Het zijn weer niet meer dan „kameren”, huizen, bestaande uit een woonkeuken met één venster en direct door een voordeur te betreden, de achterwand wellicht met bedsteden en een spinde of schapraai betimmerd, in de royaalste gevallen voorzien van een uitgang naar een achtergelegen bleekveldje. De voordeuren en vensters zijn twee aan twee gekoppeld, zoals ook één schoorsteen telkens de schouwen van twee huisjes bedient; kortom, de geijkte vorm van alle kameren zoals ook de kleine burgerlieden, de arbeiders, weduwen en ouden van dagen deze overal in de stad bewoonden.

Een onthullend beeld van de wijze van bewoning der barakken wordt in 1673 getekend in de „Leyste van de Baracquen in de Donck ende Gampel dewelcke gevisiteert sijn ter presentie van d'Heer Borge-meester de Bons, hoe danich die geinlogeert waren, den 13 en 14 september respectievelijk”.⁴⁹ Naast een soldatengezin huisden dikwijls nog één tot vijf „slapers” in zulk een barak, allen militairen. Uit de gegevens kan de volgende staat opgemaakt worden: 154 woningen waren bevolkt met 201 „huyshoudens”, waaronder 220 kinderen en 139 slapers, tesa-men dus een 340 militairen.

Veel van die barakken hebben hun bestaan tot diep in de 19e eeuw

gerekt als onderkomen van de armste bevolkingsgroepen van Breda. Drinkwatervoorziening en sanitair waren minimaal, de kreken Gampel en Donk en een sloot achter de Lange Stallen waren open riolen, mesthopen lagen achter de woningen.⁵⁰ Ook toen was een deel van de Antwerpse Barakken aan de achterzijde nog blind,⁵¹ zij waren vochtig en ongezond en hadden bovendien regelmatig te lijden van wateroverlast, die nog verergerd werd doordat de muren tussen rug-aan-rugwoningen stagnatie van het water in de kamers veroorzaakten.

Op de kaart van Blaeu zijn voorts langs de west- en de zuidkant van het klooster St. Catharinadal twee haaks op elkaar staande reeksen huisjes onder zadeldaken evenwijdig aan de rooilijnen getekend, die terugkeren op de plattegrond van het klooster uit 1638 en daar als „Baracken Cloosters erve” worden aangeduid, die op de hoek onderbroken worden door een langwerpig rechthoekig gebouw langs het Nonnenveld, dat als „Cortegarde van Peerden” wordt omschreven.⁵² Wanneer deze barakken precies gebouwd zijn, wordt niet duidelijk; zij worden nog door Van Broeckhuijsen als „Baracken voor de soldaaten” vermeld.⁵³

Met de bouw van al deze barakken is sinds de eerste decennia van de 17e eeuw een proces ingezet, dat zich tot in onze tijd zal voortzetten: veel van de terreinen langs de hoofd-aders der „buitenstad” kwam in dienst te staan van het verdedigingsapparaat. Op de kaart van Blaeu ziet men er nog veel weilanden, boomgaarden en moestuinen, maar op de 18e-eeuwse kaarten blijkt veel gebied opgeslokt te zijn door de arsenalen, ruiterstallen en barakken. Vooral na de vernieuwing en verandering van de fortificaties in 1682—1684 is het aantal militaire gebouwen zeer toegenomen.

Kruitmolen en tuighuizen.

De Gasthuisvelden, eigendom van het Gasthuis, zijn op de kaart van Blaeu nog een weiland met sloten, dat zich van de Mark tot aan de Gampelstraat uitstrekt, alleen een kleine „Kruytmeulen”, een kruitlaboratorium, staat midden in de westelijke helft. De situatie van zulke terreinen tussen de al volgebouwde einden, de ver uitlopende straten binnen een stadsuiteleg, in Breda met name de gebieden aan de Donk,

de Gampel en ten zuidoosten van de Oude Vest, doet sterk denken aan die in 's-Hertogenbosch, waar eveneens grote weilanden, moestuinen en boomgaarden achter en tussen de lange verkeersaders (Vughter-, Orthen- en Hinthamerstraat) in het bezit waren van het Gasthuis en kloosters. In 1682 zijn de Gasthuisvelden op last van de Raad van State tot wapenplaats bestemd, tot exercitieterrein en plaats van militaire dienstgebouwen. Aan de oostzijde van het terrein, op de linker Mark-oever, werden toen twee grote tuighuizen of arsenalen gebouwd.⁵⁴ Hun plaats daar was gunstig voor de bevoorrading per schip vanaf de rivier. Aan de westzijde van de Gasthuisvelden werden in 1699 nog een kruitmagazijn en een kruitlaboratorium toegevoegd. De stadsplattegrond van Immink uit 1743 laat bovendien een kruitmagazijn zien tegenover het Prinsessebolwerk. Het droeg de naam Schorsmolen (naar de naburige in het bolwerk staande molen) en is in een tekening bewaard gebleven,⁵⁵ waaruit blijkt, dat het vrijwel dezelfde vorm had als het kruitmagazijn op de Gasthuisvelden. Dit laatste bleef tot de ontmanteling in functie en mag wellicht vereenzelvigd worden met het nog bestaande, vrij ongelijke bouwwerkje op de hoek van de Ernst Casimirstraat, oorspronkelijk liggende tegenover bastion Holland. Ook hiervan is een tekening bewaard,⁵⁶ vermoedelijk uit het eind van de 18e eeuw. Deze geeft een rechthoekig bouwwerkje weer van 14,50 bij 9,50 m en onder het zadeldak 6,50 m hoog. Zoals het een kruithuis betaamt, is de muurdikte groot: 2,50 m. Op de tekening staat vermeld: „Dit Magasijn is gebouwt in het Jaar 1699. In het zelve kan ten uijttersten werden geplaatst 75000 £ polver, zijnde 750 Tonnen, als wanneer er weinig plaats blijft om het polver te keeren, vermits een groote trap in t' midden van het Magasijn is, dewelke veel plaats beslaat”. Dit magazijn vormt de meest westelijke punt van het nagenoeg vierkante exercitieterrein, dat in Van Goor's tijd door een dubbele rij olmen en linden omringd was.⁵⁷ Aan het eind van de 18e eeuw werden de Gasthuisvelden te klein bevonden voor het oefenen in moderne marsen en werd daarvoor de Dongense heide gebruikt.⁵⁸

De Provoost-Geweldiger.

Ten westen van de Antwerpse barakken, dicht bij de nieuwe stadspoort, verrees in 1684 de militaire gevangenis, de Provoost-Geweldiger met het huis van de Provoost. Het wordt beschreven als een groot, vierhoekig, fraai en sterk gebouw,⁵⁹ het is, met de barakken, op de maquette aangegeven, en bovendien is de plattegrond ervan vastgelegd op een vermoedelijk laat 18e-eeuwse „Grond-Tekening van Lands Gebouwen te Breda”.⁶⁰ De gevangenis was bezijden langs de ambts-woning gebouwd. Tussen de achtergevel van beide gebouwen en de oostelijke achterkant van de Antwerpse barakken bevond zich een om-muurde tuin. Tot 1825 heeft de geweldiger dienst gedaan.⁶¹ Voordat deze tot stand kwam, werd de stedelijke gevangenis, in de Gevangentoren, als zodanig mede gebruikt, nòg eerder bevond zich, volgens Van Broeckhuijsen, een geweldiger in de Nieuwstraat, „aan de Linkerhand als men over de Mosselkreek daar in gaat, alwaar het Princen wapen nog boven de deur in graauwe steen uijtgesnede staat, waar in men heden nog veel namen tegen de solder en balken gesneden sien kan”.⁶²

Ruiterwacht.

Van Broeckhuijsen vermeldt tegelijk met de barakken op het Nonnenveld daar ook een „Ruijterwagt, met de laatste verbeetering der krijgswerken aldaar geset”. Hij doelt misschien op het later als rijloods gebruikte bouwwerk, dat wellicht nog schuilgaat in de kern van het nog bestaande stalgebouw, dat de noordkant van het Nonnenveld afsluit en dat in een opmeting van 1867 vastgelegd is.⁶³ Ook de plattegrond van Immink bij Van Goor geeft daar een gebouw aan. De plaats van de 17e-eeuwse barakken ten westen van de westvleugel van het klooster wordt ingenomen door de Korte Stallen, een ruitersal die, inwendig geheel verbouwd, nog bestaat en waarschijnlijk in de tweede helft van de 18e eeuw is opgetrokken, getuige de overeenkomst in architectuur met de Lange Stallen. Het kloostercomplex zelf wordt pas in 1814 infanteriekazerne, nadat de kapel eerst al tijdelijk als hospitaal gediend had in 1689 en als hooisluur der artillerie.⁶⁴

Lange Stallen.

Tussen 1684 en de tweede helft van de 18e eeuw, voor de vesting een periode van geringe activiteiten, is er op militair gebied weinig gebouwd. In 1764 worden twee ontwerpen geleverd voor een bemuurde (dat is: gemetselde) cavalleriestalling voor 264 paarden, te bouwen „op het Nonnenveld in plaats van de oude Houtte Stalling”,⁶⁵ waarmee echter in feite bedoeld is een terrein meer zuidwestwaarts, achter de Ginnekenstraat, want het betreft hier het gebouw dat nog steeds bekend is onder de naam Lange Stallen, ruim 180 meter lang. Ook de houten stallen moeten al die grote lengte bezeten hebben, blijkens de plattegrond van Immink bij Van Goor. De ontwerpen voor de nieuwe stallen werden geleverd door A. J. de Bock en J. A. Herlin. Van laatstgenoemde werd het plan gekozen, bestekklaar gemaakt, aangenomen en uitgevoerd door Jan Dogelas, en, blijkens een jaarsteen in de gevel, in 1765 voltooid. In 1868 werden deze stallen met een verdieping verhoogd en tot kazerne ingericht, maar de oorspronkelijke opzet is, mede door de tekeningen, nog goed te herkennen. In de huidige kopgevels ziet men nog duidelijk de baksteenvlechtingen van de oorspronkelijke, lagere geveltoppen. Het langgerekte gebouw was uitwendig van half rond overtoogde staldeuren en spaarzaam van ver uit elkaar geplaatste boogvenstertjes voorzien. Boven de ingangen waren kapellen met luiken uitgebouwd voor de hooiberging. De stal had een met pannen belegd zadeldak en aan de uiteinden topgevels, die in de zolderverdieping door een liggend oeuil-de-boeuf (een elliptisch venster) geopend waren. Inwendig was het gebouw opgevat als een dubbele stal, voor twee rijen paarden, met de hoofden naar elkaar geplaatst, afgewend van het licht. Het gebouw was tweebeukig, doordat de ankerbalken gedragen werden door een reeks middenstijlen, waartegen een schot was getimmerd en waarlangs zich de kribben en ruiven bevonden in twee lange, continue rijen. Het inwendige was met harde IJsselklinkers bestraat. De standplaatsen der paarden waren gescheiden door latierbomen die bijna horizontaal — maar aan de kant van het hoofd van het paard iets opwaarts — waren opgehangen aan twee touwen, waarvan het ene door een ring bevestigd was aan de krib, het andere aan een latierpaal. Aan elke paal

waren twee kapstokken bevestigd voor het ophangen van tomen, zadels en tuigen. De doorsnedetekening van het ontwerp maakt de indruk een vierbeukige stalruimte weer te geven, maar in feite zijn de dunne, zonder fundament uit de grond oprijzende stijlen, slechts de latierpalen. De kap was door grenehouten bokspanten in twee etages geschraagd, de onderste jukbalk werd door een standvink gedragen. Er waren 47 gebinten. Zes waterpompen zorgden voor drink- en waswater. In 1868 heeft men het gebouw bewoonbaar gemaakt door de beganegronde boogvenstertjes met vele te vermeerderen; in de toen gebouwde bovenverdieping werden segmentvormig overtoogde vensters aangebracht, het nieuwe zadeldak kreeg een veel lagere helling dan het oude.

In hoofdvorm geleek het oude stalgebouw zeer op de blokstallen voor 600 paarden aan de Artilleriestraat in Bergen op Zoom, die uit 1764 (door R. A. Le Roy en B. W. D. Roy van Wichem) en uit 1785 dagtekenen.

De Hoofdwacht vernieuwd.

In 1766 is de Hoofdwacht aan de Halstraat nagenoeg volledig vernieuwd.⁶⁶ Tevoren, in 1753, had men overwogen, een nieuwe hoofdwacht als geïsoleerd staand gebouw midden op het zuidelijk deel van de Grote Markt te bouwen, onmiddellijk ten noorden van de waterpomp en de lindeboom.⁶⁷ Aan dit voorstel werd, vermoedelijk uit zuinigheid, geen gevolg gegeven en in 1765 werden plattegronden getekend van de hoofdwacht „zoo als deselve tegenswoordig is met desselfs geproponeerde verbetering”, welke er hoofdzakelijk in bestond, dat er beganegronds een afzonderlijk officiersverblijf ingebouwd werd. De ontwerp-tekening van de uiteindelijk gekozen oplossing is niet bewaard gebleven. Zoals vaak in de 18e eeuw (Gorinchem, 1784; Den Briel, 1789, door Johan van Westenhout; Geertruidenberg, 1791) kreeg de Hoofdwacht de vorm van een soort herenhuis, met beganegronds een booggalerij, daarboven de officiersvertrekken. In het Bredase geval is het bouwwerk wel uiterst sober gehouden, met aan de Halstraat slechts in het midden, in een verdiept muurvlak, drie bogen op hardstenen Toscaanse zuilen en halfzuilen, welker schachten fraai van een zwelling voorzien zijn. De kroonlijst

met consoles is het resultaat van een 19e-eeuwse wijziging. Een tijd lang is het gebouw witgepleisterd geweest.⁶⁸

Groot Arsenaal.

Behalve de twee grote tuighuizen uit 1682 op de Gasthuisvelden bezat de vesting ook nog een arsenaal binnen het kasteelterrein, namelijk het arsenaal dat omstreeks 1540 René van Chalon had doen bouwen ten noorden van het kasteel, op de grondstrook tussen de kasteelgracht en de binnengracht, waaraan op het oostelijk uiteinde de watermolen grensde. Blijkens de gravure van Immink⁶⁹ is het een groot, lang gebouw met vijf getraliede boogvensters en een half rond overtoogde ingang in de derde travee van de lange zuidgevel. Boven elke venster-as bevindt zich een dakkapel met een kleine trapgevel in het muurvlak; zij-trapgevels en een zadeldak sluiten het bouwlichaam af. In de westgevel bevinden zich twee poorten, in het oosten één. Sinds de inneming van de stad door Frederik Hendrik werd dit gebouw definitief door de Staten beheerd; de Commies van 's Lands Magazijn had tegen de oostgevel ervan, naast de poort, zijn woning. De situatie wordt duidelijk naar aanleiding van een geschil, dat in 1666 blijkt te bestaan tussen de hovenier van het kasteel, Pieter van Breusecom, en de commies, A. Martini, over de toegankelijkheid van dit magazijn,⁷⁰ waarover beiden zich in een memorie richten tot de weduwe van Frederik Hendrik, prinses Amalia van Solms.

De moeilijkheid was, dat ten westen van het wapenmagazijn zich een stuk tuin uitstreekte waardoor de westpoorten onbereikbaar waren geworden voor het laden en lossen van wapentuig, dat daar vanaf de binnengracht, als „Meulenwater” aangeduid (immers de watermolen bedienende), moest geschieden. De hovenier had zelfs de twee poorten met ijzeren staven dichtgespijkerd en langs het molenwater een heining, een heg of hek, gezet. Ook de zuidpoort was onbruikbaar geworden, omdat de gang tussen magazijn en kasteelgracht al evenzeer door de hovenier in beslag genomen was om de verschillende stukken grond ten westen en oosten te kunnen bereiken. Bijgevolg kon alleen nog de oostpoort gebruikt worden, waar de toegang nu ook niet erg royaal was, omdat daar het huis van de commies zelf een deel van het terrein in

beslag nam. De commies stelt nu voor, die hindernissen aan de zuid- en westkant weg te nemen, door vóór de westpoorten weer een losplaats te maken, door een schutting van de aldus wat ingekorte tuin afgescheiden, en door de omheining langs het molenwater met een poort te openen, zodat weer toe- en afvoer vanuit dat water mogelijk wordt. Pieter van Breusecom, de hovenier, verweert zich door eraan te herinneren, dat hij de hof, die een boomgaard blijkt te bevatten, niet missen kan, omdat daaruit mooi fruit voor hare hoogheden geleverd moet worden. Het schijnt, dat Martini niet zijn zin heeft gekregen, maar dat er een andere oplossing is gekozen. Op verscheidene plattegronden van het kasteel uit 1739⁷¹ is de boomgaard geheel intact, zonder „tusschenheyninghe”, het transport van wapentuig vindt blijkbaar plaats door het „Spanjaardsgat” langs het molenwater naar een poort in de noordgevel van het magazijn, welke er in 1666 nog niet was. Op de gravure van Immink is de oostpoort met pleintje verdwenen door een aanbouw aan de commieswoning. Maar voor de kasteelheer en zijn personeel schijnt het magazijn toch maar een lastig blok aan het been gebleven te zijn. Prins Willem IV wilde het kwijt en tussen 1737 en 1739 is er tussen zijn rentmeester en de Raad van State overleg gepleegd over een verplaatsing van het wapenmagazijn, waartoe de prins de kapel van St. Catharinadal, zijn eigendom, beschikbaar wilde stellen.⁷² Maar dit overleg liep op niets uit, omdat de kloosterkapel niet per schuit bereikbaar was en bovendien te zeer geëxponeerd zou liggen bij een eventuele beschieting tijdens een beleg. De oplossing komt pas jaren later, door de bouw van het nieuwe arsenaal aan de Gasthuisvelden in 1771. In 1774 wordt het mooie arsenaal van René van Chalon gesloopt. De situatie aan de noordkant van het kasteel zal nog verder veranderen door de demping van de binnengracht in 1826, de afbraak van de watermolen van Hendrik III in datzelfde jaar en door de demping van het molenwater, de Speie of Molenlei, in 1877.

In 1771 dan werd het Nieuw of Groot Arsenaal voltooid, waarvoor het ontwerp geleverd was door J. C. W. Herlin.⁷³ Het diende, zoals gebruikelijk, tot berging van wagens en affuiten beganegronds, geweren in rekken op de eerste verdieping, schoppen, spaden, pikken en houwelen op de tweede, matrassen, dekens, wolzakken en zand op de derde.

Het is een gebouw van ongeveer 60 meter lengte en 14 meter breedte, drie balklagen hoog, tweebeukig, en met twee evenwijdige zadeldaken gedekt. Uitwendig heeft het gebouw, dat later tot artilleriekazerne ingericht werd, zijn oorspronkelijke uiterlijk goeddeels behouden, slechts zijn de ramen veranderd en de luiken van een aantal hijsgaten door vensters vervangen.

In de kopgevels bevinden zich boven de poorten in telkens één as drie vensters boven elkaar en daarboven in elke geveltop een hijsbalk met afdak. Blijkens de ontwerptekeningen hadden de traveeën in de langgevels afwisselend venstergaten met luiken en met stolpramen; de benedenvensters zijn van traliën voorzien. Alle vensters zijn met segmentbogen gedekt en hebben een hardstenen onderdorpel, sluitsteen en kantblokken waarin nog de doken aanwezig zijn voor de gehengen van de al lang ontbrekende luiken. In vergelijking met de Lange Stallen en de Hoofdwacht is het gebouw monumentaal van allure door de in natuursteen uitgevoerde, geblokte hoekpilasters, de eveneens rustiek geblokte natuursteen-omlijsting van de poortbogen in de korte gevels, de kroonlijst (die op de tekening met een fries van triglyphen versierd, thans vlak is) en vooral door de gebeeldhouwde toegangspoort in het midden van de lange westgevel,⁷⁴ die de inscriptie ANNO 1771 draagt op de sokkels van de tropeeën te weerszijden van het fronton.

Wat die tropeeën betreft: men ziet er wapentuig gecombineerd uit het toenmalige verleden en heden. Boven de poortboog onder het fronton, bevindt zich, hangende aan linten die door ringen geknoopt zijn, een bundel die bestaat uit twee schilden en van links naar rechts een morgenster (slagwapen met een rond uiteinde, beslagen met ijzeren punten), een bijl, een lanspunt, een koker met pijlen, een boog, een zwaardgevest met getorste greep en met adelaarskop, een knots. De sluitsteen van de boog heeft de vorm van een soldatenkop met bepluimde helm, mogelijk als hoofd van de god Mars te duiden. In het triglyphenfries van het hoofdgestel ziet men, van buiten af naar het centrum, een stapel kanonskogels, een bom en gekruist een pistool en een degen. Boven het fronton zijn weer schilden voorgesteld, bepluimde helmen, antieke wapenrustingen, waarvan de schouderstukken over het armsgat van het schild hangen, kanonnen, kogels, trommels, knotsen

en banieren. In het fronton houden gaande leeuwen het Generaliteitswapen. In hun houding komen de leeuwen overeen met die welke in het fronton van de Bossche Poort uit 1774 als schildhouders gebeeldhouwd waren.⁷⁵ De linkse ziet de beschouwer aan, de rechtse wendt de kop om. Maar in de factuur zijn die van deze en gene poort nogal verschillend, zodat hier niet aan één en dezelfde beeldhouwer gedacht kan worden. Als wij het afgebeelde wapentuig vergelijken met de aanbevelingen van Bélidor voor de figurale versiering van militaire gebouwen, dan zouden wij hier een compromis kunnen zien, want deze gezaghebbende ingenieur zegt, dat men met meer recht moderne wapenen kan afbeelden, kanonnen, musketten, mortieren, bommen, vaandels, pieken, trommels en keteltrommen, dan schilden, pijlenkokers, pijlen, werptuig, katapulten en stormrammen.⁷⁶

Het interieur van het gebouw bestaat uit twee beuken, drie verdiepingen en een zolderruimte in de kappen. Beganegronds en op de eerste verdieping worden de beuken gescheiden door een zware muur, die in een reeks rondbogen op pijlers geopend is. Daarboven, in de derde verdieping, staat op die muur een serie stijlen met schoren die de voetbalken van de kap mee dragen. De kap zelf bestaat uit bokspanten met een makelaar daarop ter schraging van de nokbalk. Van overwelling is geen sprake, zoals meestal in Nederland, terwijl de Franse arsenalen in die tijd daarentegen met zware tongewelven uitgerust werden.

Opmerkelijk is, dat het gebouw in zijn hoofdvorm nauwkeurig overeenkomt met het in 1764 door ingenieur R. A. Le Roy aan de Haven van Bergen op Zoom gebouwde Groot Arsenaal: ook daar dertien traveeën, een gebeeldhouwde poort in het midden, dezelfde venstervorm, hetzelfde verdiepingen-aantal. Alleen zijn uiterlijk en innerlijk daar veranderd in 1880, toen het gebouw tot infanteriekazerne werd ingericht. Een verschil is, dat het Bergense arsenaal geen dubbele, maar één hoge, brede kap heeft.⁷⁷ De kopgevels zijn bij de verbouwing van vensterreeksen voorzien. De grote natuurstenen poort in de langsgevel doet moderner aan dan de Bredase, is meer in Lodewijk XV stijl behandeld.

Corps de Garde bij het kasteel.

Op het voorplein ten oosten van het kasteel werd in 1772 een wachthuis, een corps de garde gebouwd, waarvan de ontwerptekening bewaard is en dat in de aquarel van Haus in zijn geheel te zien is en, wat het dak betreft, op een oude foto.⁷⁸ Het was een eenvoudig gebouw met aan de lange zuidzijde een galerij met vijf bogen op pijlers; opzij was het geheel gesloten. Telkens één dakkapel bevond zich in het midden van elk vlak van het schilddak; twee hoekschoorstenen stonden op het dak. De linkse schoorsteen is ter wille van de symmetrie aangebracht, want uit de plattegrond blijkt, dat alleen in de oosthelft van het gebouwtje stookplaatsen waren, namelijk in de officierswacht, en rugelings tegen de schouw daar, een tweede in het middenvertrek, dat evenals het onverwarmde westelijk vertrek bestemd was voor de „gemene wacht”. Het huisje heeft in de 19e eeuw als adjudantswoning dienst gedaan en is in 1948 gesloopt.⁷⁹ Het had architectonisch weinig pretenties en men kan zich nog een goede voorstelling ervan maken door middel van de Hoofdwacht bij de Waterpoort in Willemstad, en van de Hoofdwacht op de Markt in Sluis, beide uit dezelfde tijd en van het Bredase geval slechts in zo verre afwijkend, dat de vijf bogen van het front in de korte zijden nog met één boog voortgezet zijn, zodat de galerij aan drie zijden geheel open is.

Het Gouvernement.

Het huis dat door gouverneur Justinus van Nassau kort na 1606 aan het Kasteelplein gebouwd was, diende blijvend als residentie van de militaire gouverneurs van de stad. Het werd in 1790, ten behoeve van de toenmalige gouverneur, Prins Willem van Oranje, de latere Koning Willem I, verbouwd en uitgebreid door de architecten kapitein-ingenieur Johan van Westenhout en G. F. Smedecken.⁸⁰ Blijkens de toen tevens door hen gemaakte tekeningen van de oude toestand, was er nog veel van het oorspronkelijke huis bewaard. Het had in plattegrond vanouds de vorm van een rechthoekige C aan een langwerpige binnenplaats welke grensde aan het belendende huis aan het Kasteelplein. De hoofdingang

lag op dezelfde plaats als de huidige, vormde een poort naar de binnenplaats en was omlijst met jonische pilasters en hoofdstel. De achtkante hoektoren had zijn bekapping verloren. Het gebouw vertoonde baksteengevels met speklagen van natuursteen. In de bovenverdieping waren aan de kant van het Kasteelplein tussen de vensters twee gebeeldhouwde medaillons met portretkoppen van een man en een vrouw in profiel. De noordkant van de binnenplaats werd verlevendigd door een hoger boven de overige gevel opgetrokken risaliet met steekkap en dakkapel. Langs de binnenplaats hadden de dakkapellen jonische pilasters en geveltoppen met voluten. Alle vensters blijken al uitgebroken te zijn tot grotere lengte dan de oorspronkelijke kruiskozijnen. Langs de kant van de binnenplaats waren beganegronds en boven gangen gesitueerd.

Het gebouw kreeg nu in 1790 nieuwe gepleisterde fronten aan de „Paradeplaats” (Kasteelplein) en aan de Lombardstraat (Cingelstraat), waarbij grote vensters met schuiframen aangebracht werden, een monumentale ingangspartij aan de pleinzijde, en een fronton op een risaliet met geblokt pleisterwerk aan de kant van het kasteel. Het geheel is, zoals het overige werk van Van Westenhout, in een sobere Lodewijk XVI stijl gehouden. Aan de binnenplaats is in het ontwerp de lange gevel wat levendiger doordat de bovenverdieping van het beganegrondse gescheiden is door een geprofileerde kornies en doordat het middenrisaliet, bekroond door een fronton, met jonische pilasters is gedecoreerd. Het fronton aan de Cingelstraat bevat een reliëf met een liggende leeuw temidden van krijgstrokeeën, een bepluimde helm, een kanon, trommels en vaandels, een stormram, een lans en een bijl. Op de westhoek aan de Cingelstraat werd een naar voren uitspringende aanbouw gemaakt, dienende voor „offices”: keuken, waskeuken, turfhoek, suikerbakkerij, pasteibakkerij (deze beide met grote stookplaatsen in de hoek, met aan de straatzijde een boogpoortje van dwergformaat, dat de toegang was tot het as-hok. Een der tekeningen van Van Westenhout laat de stallen, koetshuizen en tuin van de gouverneur zien aan de overzijde, de oostkant van het Kasteelplein. Bovendien blijken in 1792 twee koetshuizen en stallen te bestaan in de Cingelstraat, zuidzijde, door het gouvernement gekocht op 25 februari 1791 van Wed. Hardy; op 24 april 1792 wordt een contract gesloten tussen Johan Frederik

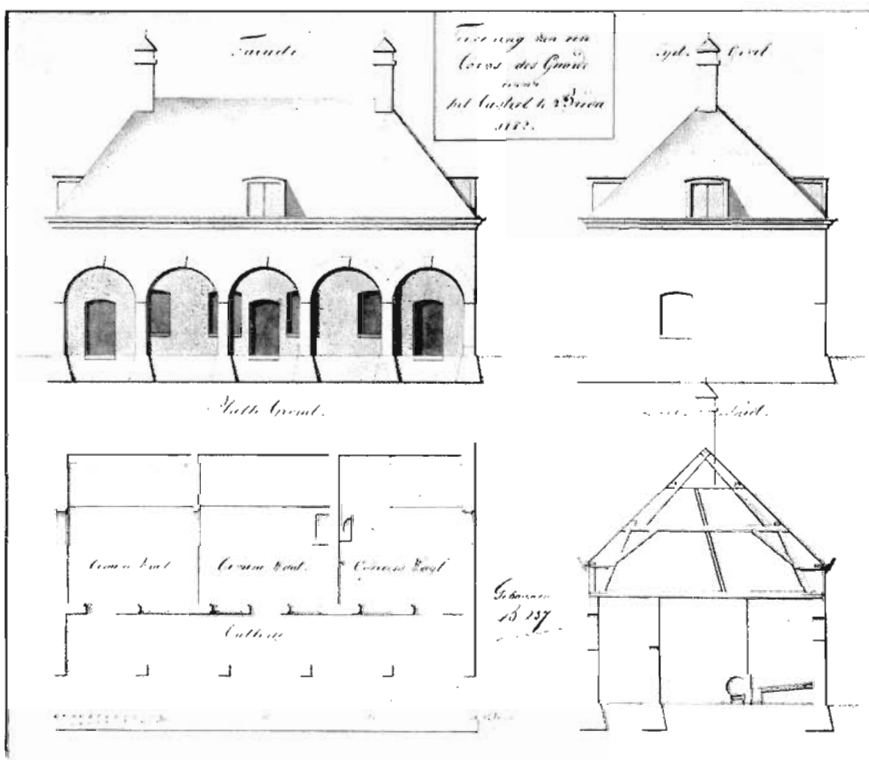
Schouster, kolonel-directeur der fortificatiën en Joseph van Beurden, betreffende het maken van ramen in deze gebouwen.⁸¹

Van 1801 tot 1810 was in het gouvernement het Departementaal Gerechtshof gevestigd, daarna was het weer militair gouverneurshuis, later kreeg het een nieuwe bestemming, waarover hierna meer. Op 6 mei 1810 hield keizer Napoleon hier zijn beruchte donderpreek tegen de Bredase clerus.⁸²

De negentiende eeuw.

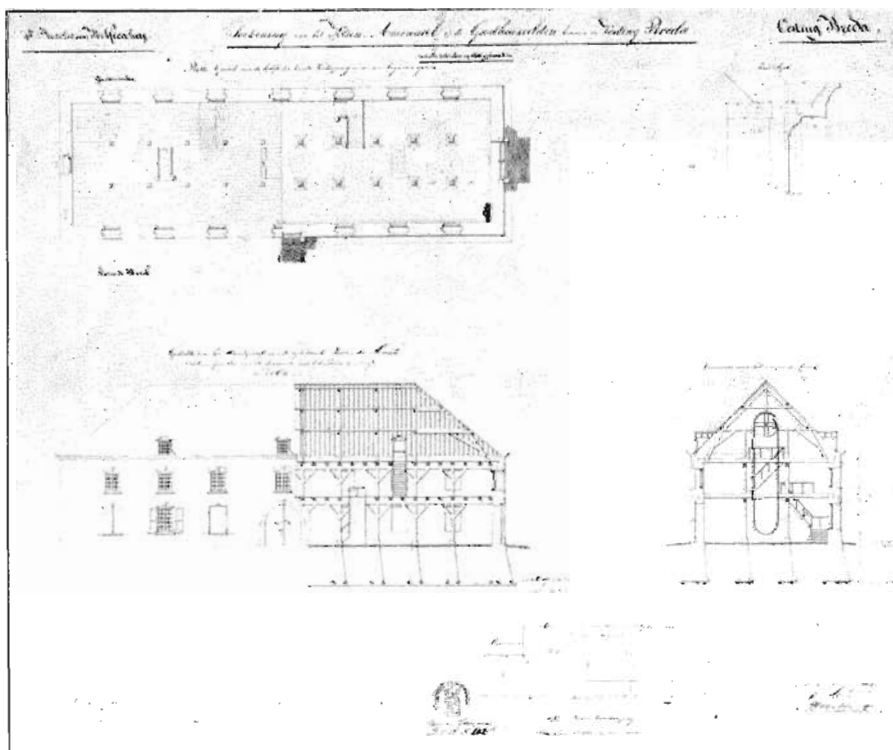
De aanvang van het Koninkrijk der Nederlanden verleent Breda niet direct nieuwe militaire betekenis, nu het slechts binnenvesting is, maar brengt wel nieuwe bouwbedrijvigheid en maakt de stad tot een middelpunt van hoger militair onderwijs.

De kloostergebouwen van St. Catharinadal werden in 1814 infanteriekazerne en daartoe verbouwd, en opnieuw verbouwd in 1860—1861 en 1868.⁸³ Na 1795 en opnieuw na de vernietiging van Napoleon's Grande Armée in Rusland wordt het kasteel als hospitaal gebruikt, met ongeveer 1000 bedden,⁸⁴ de gebouwen dienen tot in 1816 beurtelings of tegelijkertijd als kazerne, hospitaal en krijgsgevangenis, ook nog nadat zij in 1816 weer eigendom van de Oranjes, nu van koning Willem I, geworden zijn. Bij Koninklijk Besluit nr. 27 van 29 mei 1826 bestemt hij het kasteel tot onderdak voor de dan gestichte militaire academie. Op 24 november 1828 wordt deze feestelijk geopend door prins Frederik. Over de verbouwingen van het kasteel in die jaren kunnen wij kort zijn.⁸⁵ Een interessant onderdeel van de K.M.A. was de in 1827 gebouwde Manege aan de oostkant van het Kasteelplein, een gebouw dat waardig geacht werd als schoolvoorbeeld te dienen in het voor de K.M.A. bestemde bouwkundig handboek van jonkheer C. M. Storm van 's Gravesande, kapitein bij het wapen der genie, en dat daar uitvoerig beschreven is.⁸⁶ Dit in 1962 gesloopte bouwwerk, voor welks fundering sculptuurfragmenten van het kasteel gebruikt werden, was binnenwerks nagenoeg 15 m breed en had zware, trapsgewijs terugspringende muren. Dicht bij de grond stond op een eerste muurplaat een houten overkapping van halve, aan weerszijden opgaande en boven-

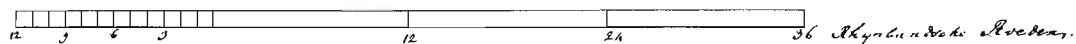
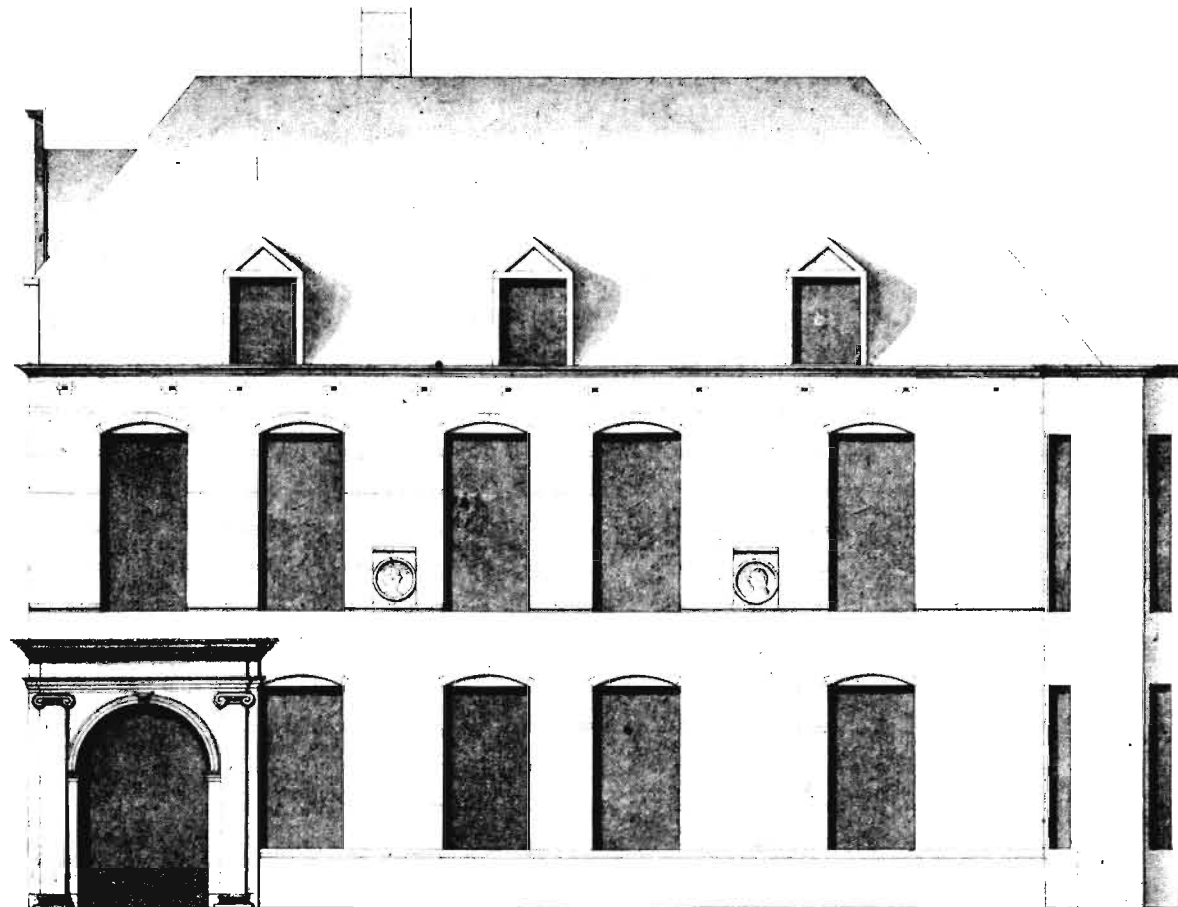
5. Ontwerptekening voor het Corps de Garde bij het kasteel, 1772.

Algemeen Rijksarchief, Archief der Genie, Plans van Gebouwen B 237.

6. Ontwerptekening voor het Klein Arsenaal aan de Gasthuisvelden, 1836.

Algemeen Rijksarchief, Archief der Genie, Plans van Gebouwen B 202b.

7. Het Gouvernement vóór de verbouwing van 1790, gevel aan het Kasteelplein.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

8. Noordgevel van het Gouvernment aan de Cingelstraat, augustus 1955.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

9. Manege van de K.M.A. aan het Kasteelplein, gebouwd in 1827, gesloopt in 1962.

aan kruiselings over elkaar gelegde bogen. Die bogen bestonden uit lagen planken die met spijkers en ijzeren banden gehecht waren. Vanaf een tweede, achterwaarts en hoger gelegen muurplaat rezen de kapspanten op, die een houten beschot met leien daken droegen, waarin dakvensters uitgespaard waren. In de korte westgevel bevond zich een loge met ijzeren balkon „om vandaar de oefeningen te kunnen overzien en de toeschouwers te plaatsen, wanneer er carroussel gereden wordt of iets anders merkwaardigs te zien is”. In de langsgewel was een poort met fronton en geblokte pilasters als omlijsting van een boogvormig overtoogde ingang.⁸⁷ Die toegang gaf uit op de buitenmanege, het Manegeplein aan de noordkant. De laatste jaren voor zijn afbraak leidde het gebouw een minder joyeus bestaan als schietlokaal.

In 1828 werd het Gouvernement bestemd tot woning van de gouverneur van de K.M.A. en deze functie behield het tot 1923. Blijkens de daarvoor gemaakte bouwtekeningen⁸⁸ werd aan de in 1790 ontstane situatie niet veel veranderd, alleen de „offices” blijken niet meer tot het gebouw te behoren (verkocht?, gesloopt?), maar oostelijk daarnaast wordt een nieuwe uitbouw, ongepleisterd, gemaakt van dezelfde militaire allure als de bovenbouw van het kasteel, met dezelfde vensters. Ten behoeve van het Volkenkundig Museum is het voormalig Gouvernement inwendig in 1963 en volgende jaren ingrijpend verbouwd.

In het huis Brecht, er tegenover, werd in 1828 het militair hospitaal ondergebracht; het werd oostwaarts met een lange vleugel uitgebreid en kreeg diezelfde strenge, grote vensters.⁸⁹

Tenslotte zij nog melding gemaakt van het Klein Arsenaal, aan de Oede van Hoornestraat, haaks op het Groot Arsenaal gericht. De bouw ervan was een gevolg van de noodzaak, de stad opnieuw in staat van verdediging te brengen, na het uitbreken van de Belgische Opstand, en in te richten als bevoorradingscentrum voor het leger te velde. Het nieuwe arsenaal, in 1836 gebouwd⁹⁰ is een massief bakstenen bouwwerk, dat oorspronkelijk gunstig gelegen was langs een arm van de Mark (in 1939—1940 gedempt). Het is buitenwerks ongeveer 25 m lang en 8 m breed, de muren zijn 1 el (0,69 m) dik. Het gebouw bezit grote boogpoorten aan de noordkant (de Markzijde) en de westkant en reeksen diepgelegen segmentboogvensters. Inwendig worden de twee

balklagen met hun vloeren ondersteund door twee rijen standvinken. In de kap is de windas voor het ophijsen van goederen bevestigd. Storm van 's Gravesande merkt als bijzonderheid op, dat dit arsenaal in vreedstijd met een gewoon dak is gedekt, maar dat het in oorlogstijd geblindeerd kan worden.⁹¹ Dit bescheiden, maar niettemin aardige bouwwerk vormt het waardige sluitstuk van de militaire architectuur in Breda vóór de ontmanteling der veste.

AANTEKENINGEN

- ¹ Over de stadspoorten is er bovendien een voor verdere uitdieping vatbare studie van F. Vermeulen, *De architectonische elementen in den vestingbouw*, Oudheidkundig Jaarboek 6 (1937), p. 59-76, waarin ook de Ginnekenpoort wordt behandeld.
- ² G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, Breda 1868, p. 199.
- ³ Van der Hoeven, a.w., p. 211-212.
- ⁴ C. A. van Swigchem, Abraham van der Hart, 1747—1820, architect, stadsbouwmeester van Amsterdam, Amsterdam 1965, p. 323-327 (Bijlage 2: Enige gegevens over het bouwkundig onderwijs te Amsterdam in de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw).
- ⁵ J. F. Blondel, *Architecture Française*, 4 vol., Paris 1752—1756; dez., *Cours d'Architecture*, 9 vol., Paris 1771—1777.
- ⁶ B. Forest de Bélidor, *La science des ingenieurs dans la conduite des travaux de fortifications et d'architecture civile*, Paris 1729, nouvelle édition La Haye 1775.
- ⁷ R. Blomfield, *Sebastien le Prestre de Vauban 1633—1707*, London 1938; M. Parent, J. Verroust, *Vauban*, Paris 1971. Zie ook J. Dibbetz, *Groot militair woordenboek*, 's-Gravenhage 1740.
- ⁸ Van der Hoeven, a.w., Bijlage XXXIV, p. L-LIII.
- ⁹ Th. E. van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda*, 's-Gravenhage 1744, p. 138.
- ¹⁰ F. A. Brekelmans, *Het Bredasche Gasthuis*, Breda 1951, p. 134.
- ¹¹ Van der Hoeven, a.w., p. 215. Den Bosch kreeg in dezelfde tijd meer dan 10.000 man te herbergen: C. J. Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1958, p. 289.
- ¹² Van Goor, a.w., p. 95; J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de voormalige baronie van Breda*, Utrecht 1912, p. 134; A. Hallema, *De Oranjevorsten en het voormalige Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda in de 17de en 18de eeuw (1646—1740)*, *Jb. Oranjeboom* 14 (1961), p. 115-148.
- ¹³ L. Hauteceur, *Histoire de l'architecture française III*, Paris 1950, p. 540.
- ¹⁴ J. Blaeu, *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden*, Amsterdam 1649, vogelvluhtkaart van Breda, als kaart III afgebeeld bij Kalf, a.w.; F. A. Brekelmans, *De stedelijke ontwikkeling van Breda*, *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond* 1969, p. 54; Van Goor, a.w., p. 48, geeft ten onrechte 1702 als jaar van afbraak.
- ¹⁵ HS Adam van Broekhuizen, coll. Cuypers van Velthoven nr 104, RA 's-Hertogenbosch, f. 6. Over de „prent der stad in zijn oude muren”: Brekelmans, t.a.p., p. 56. Vgl. Van Goor, a.w., vogelvluhtkaart tegenover p. 48, „zoo als die stad in het jaar 1350 door Jan van Polanen met muuren en Wallen omringt is”, en kaart tegenover p. 50: de situatie in 1622.
- ¹⁶ Van der Hoeven, a.w., p. LIII.
- ¹⁷ Kalf, a.w., p. 26; A. Hallema, *Bredase Gevangenissen in de 19de eeuw*, *Jb. Oranjeboom* 5 (1952), p. 15-16.
- ¹⁸ Van Goor, a.w., p. 48-49. Van de zuidelijke toren van de Tolbrugpoort is de fundering thans nog zichtbaar in de kelder van het huis „de Trapkes”, Tolbrugstraat 19. Bij graafwerkzaamheden op de hoek van de Karnemelkstraat en de Ginnekenstraat in januari-februari 1963 kwamen funderingsresten van de Eind- of Ginnekenpoort aan het licht.
- ¹⁹ *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen*, Tilburg 1952, p. 257; Brekelmans, t.a.p., p. 54-55; P. Placidus, *Rechtsgeding van het Begijnhof te Breda in de*

- 16de en 17de eeuw, *Historisch Tijdschrift* 16 (1937), fig. I t.o. p. 113. Een toren in de stadsmuur achter het Begijnhof deed in 1553 dienst als brouwerij. Het stadsbestuur verleende toen aan de Begijnen verlof tot reparatie: GAB nr. 6, f. 43.
- ²⁰ Kalf, a.w., p. 55. Zie hierna noot 80. De beeltenis van Justinus van Nassau ziet men op de in het stadhuis hangende copie van het beroemde schilderij van Velasquez, in 1635 vervaardigd voor het paleis Buen Retiro van Philips IV te Madrid, thans in het Prado. Grootmoedig en chevaleresk neemt Spinola de sleutels der stad van de gouverneur in ontvangst na de capitulatie op 15 juni 1625. Velasquez is nooit in Breda geweest, maar heeft Spinola gekend. De Nederlandse officieren in „Las Lanzas” maken een natuurgetrouwe indruk en wijken in kledij en uiterlijk, noal vrijgevochten, aanmerkelijk af van de Spaanse heren.
- ²¹ HS van Broekhuizen, a.w., f. 2.
- ²² Zie noot 80.
- ²³ Van Goor, a.w., kaart t.o. p. 48.
- ²⁴ Van Goor, a.w., kaart t.o. p. 52.
- ²⁵ Maquette in de Historische Afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam, inv. nr. Ned. Mus. M 1002. Over deze maquette en haar maker: Brekelmans, t.a.p., p. 61-62 en n. 87.
- ²⁶ Prentverzameling GAB nr 1959-24. H. Ch. G. van Lawick, Eenige verzamelde gegevens omtrent de Commanderie ter Braecke van de Orde der Ridders van Sint Jan in Noord-Brabant, *Jb. Oranjeboom* 2 (1949), p. 1-16, met aff.
- ²⁷ Zie ook Kalf, a.w., p. 56. Volgens de Acten magistraal M fol. 3 (8 januari 1653) had de kapel een toren. Waarschijnlijk is een dakruiter bedoeld.
- ²⁸ Op het belang en de functie van de barakken voor het Bredase garnizoen werd ik attent gemaakt door Mgr. Dr. J. L. M. de Lepper, aan wie ik hierbij gaarne mijn erkentelijkheid betuig voor de vele inlichtingen die hij mij verschaftte.
- ²⁹ Van der Hoeven, a.w., p. XVII en LIII.
- ³⁰ R. A. van Zuylen Jr., Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, dl 2, 's-Hertogenbosch 1866, p. 1192 en 1315.
- ³¹ Van der Hoeven, a.w., p. 150-151.
- ³² GAB, Inv. Hingman 406 PPj.
- ³³ Van der Hoeven, a.w., p. 151; GAB, Inv. Hingman 406 PPC.
- ³⁴ F. Richter in *Handbuch der Architektur*, 4. Teil, 7. Halb-Band, Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung, Militärbauten, Darmstadt 1887, p. 506.
- ³⁵ Blaeu, a.w., vogelvluchtkaart van Breda; Van Goor, a.w., kaart t.o. p. 50; kadastraal minuutplan van 1824 en stadsplattegrond van A. J. Bogaerts uit ± 1865, beide afgebeeld bij Brekelmans, t.a.p., fig. 2 en 3; J. Kuyper, *Gemeente-Atlas van Noord-Brabant*, 1865—1879.
- ³⁶ Van der Hoeven, a.w., p. 151.
- ³⁷ GAB, Inv. Hingman 406 PPC 4. Voor het huis „Het Swaentken” of „Het Swaentie”, zie F. A. Brekelmans, *De Kardinaalshoed te Breda*, *Jb. Oranjeboom* 12 (1959), p. 16.
- ³⁸ GAB, Inv. Hingman 406 PPd.
- ³⁹ De 28 Donkse barakken bij het bastion Leuvenaar zijn te zien op de 18e-eeuwse vestingplattegrond, ARA, Archief der Genie, Plans van Gebouwen, B 225. Bij de bestudering van de vele documenten in dit archief betreffende Bredase militaire gebouwen, ondervond ik de steun van de gegevens reeds verzameld door de heer L. J. Spanjaardt Speckman te 's-Gravenhage en door Mej. E. B. M. Lottman, ambtenares van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan wie ik hierbij gaarne dank zeg.

- 40 Opmerkelijk is, dat van houten barakken in de Akkerstraat gesproken wordt, terwijl de grote reeksen daar toch in baksteen opgetrokken waren.
- 41 In of bij de Bleekstraat, bij de blekerij „De Sonne”.
- 42 GAB, Inv. Hingman 406 PPd.
- 43 GAB, Inv. Hingman 406 PPC b.
- 44 A. F. O. van Sasse van Ysselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, dl 1, 's-Hertogenbosch 1910, p. 303-305.
- 45 GAB, Inv. Hingman 406 PPg 1.
- 46 Van der Hoeven, a.w., p. LII.
- 47 Van der Hoeven, a.w., p. 201.
- 48 F. A. Brekelmans, Breda in oude Ansichten, Zaltbommel 1967, p. 94 en 127.
- 49 GAB, Inv. Hingman 406 PPg bis.
- 50 J. L. M. de Lepper, Het Bredase leven rond 1862, Jb. Oranjeboom 15 (1962), p. 300-301.
- 51 A. L. Heldens, Demografische aantekeningen over de Bredase bevolking omstreeks 1860, Jb. Oranjeboom 15 (1962), p. 198 en 201.
- 52 Kalf, a.w., p. 130; Ambr. Erens O.Praem., Geschiedenis van het Norbertinessenklooster Sint Catharinadal te Breda, getypt (1960) HS in St. Catharinadal te Oosterhout, p. 219, meent dat deze barakken in 1638 gebouwd zijn.
- 53 HS van Broekhuizen, f. 7.
- 54 Van Goor, a.w., p. 58.
- 55 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 217: „Kruidmagazijn genaamd Schorsmolen”. Zie ook de plattegrond achter in het boekje „Gouden Jubilé van het Capucijnenklooster te Breda” (1939), sub 11, waar de juiste plaats van dit magazijn is aangegeven.
- 56 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 216: „Plan en Profil van het Polver-Magazijn staande aan de Gasthuis Velde”. Nader te onderzoeken zijn nog de overblijfselen van het „Werkhuis der Bus-Schieters” in het gebouwencomplex van de Seeligkazerne.
- 57 Van Goor, a.w., p. 58.
- 58 W. A. Bachiene, Nieuwe tegenwoordige staat en geographie der Nederlanden, dl 4, Amsterdam 1791, p. 149.
- 59 HS van Broekhuizen, f. 4; Van Goor, a.w., p. 58; Bachiene, a.w., p. 149.
- 60 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 225. Een deel van het Provoosthuis is ook te zien op een tekening in de kaarten van Rijkswaterstaat, RA 's-Hertogenbosch, map 341, nr 9.
- 61 Hallema, t.a.p., p. 46: op 15 november 1824 werden de gebouwen publiek verkocht.
- 62 HS van Broekhuizen, f. 4.
- 63 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 385: Rijloods en piketstal aan het Nonnenveld, 1867, opmeting van een reeds bestaand gebouw.
- 64 Hallema, t.a.p., Jb. Oranjeboom 14 (1961), p. 115-148; Kalf, a.w., p. 135.
- 65 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 187 a, gekleurde tekening in tweevoud, met bestek, 31 augustus 1764 voor 38.550 guldens aangenomen door J. Dogelas; B 391 a: Kazerne Lange Stallen in 1868.
- 66 Kalf, a.w., p. 56.
- 67 ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 226: „Plan van de Grootte Markt te Breda (...) waar gevoegelijk eene nieuwe Hoofdwacht geplaatst zou kunnen worden, volgens een Project Tekening overgegeven in den Jaare 1753, tijde als de Heeren van Blokland en Pestere, met den Raad van Staate aldaar in commissie waaren”. Onder hetzelfde nr B 226: plattegrond van de Hoofdwacht, toestand in 1765 met voorstel tot verbetering.

- ⁶⁸ Een 19e-eeuwse foto van L. Le Grand, Prentverzameling GAB nr 1967-283.
- ⁶⁹ Van Goor, a.w., gravure van B. F. Immink, 1743, naar tekening van P. de Swart, t.o. p. 60. Th. M. Roest van Limburg, Het kasteel van Breda, Schiedam 1904, p. 65, vermeldt dat dit arsenaal de bergplaats was voor de kanonnen die de koning van Hongarije geschonken had aan diverse graven van Nassau wegens hun in de oorlog tegen de Turken bewezen diensten. Ook stonden hier 24 stukken geschut, die Ferdinand van Castilië in 1531 aan graaf Hendrik had geschonken. Uit de affaire van 1666 blijkt echter wel, dat het arsenaal geen „museum” was. Vgl. Van Goor, a.w., p. 62, en Kalf, a.w., p. 38. Zie ook de tekeningen uit 1739 en 1764, vermeld in noot 71 hierna, waarop het arsenaal nog voorkomt.
- ⁷⁰ ARA, Arch. Nassau Domeinen, inv. nr 1022, fol. 344-348: „Memorie van de Commijs van s Landts Magasijn van Breda”, A. Martini, 1666, waarin: „... dat het Magasijn op t Casteel van Breda, in dese tijds gelegenheit in beter versekerinhe behoort gestelt te werden, want het selve aen alle kanten open ende onvrij is door den gangh ende hoff die nevens ende achter tvoors. Magasijn leijt, alsmede dat de poorten van t Magasijn, door den hovenier toegenagelt sijn met ijseren latten ende dat den opgangh van t meulenwater door de heijninghe gestopt is, soo dat nu geen Ammuniënen kunnen gelost ofte geladen werden, twelck alles kan voorgekomen werden mettet setten van een tusschen heijninghe, t veranderen van den ingangh, t openen vande poorten van t Magasijn, ende t maken van een openinghe aen t meulenwater, sonder welcke t voors. Magasijn in geen behoort. verseckerinhe kan gestelt werden, alles breder aengewesen door de nevensgaende Caerte”.
- Daarop volgt een „Memorie voor Pieter van Breusecom sijne Hooghts Hovenier tot Breda”: „... dat den voors. Hof den eenichsten is daer uyt den suppl. eenighe schoone boomfruyten aen Hare Hoogheden can besorghen — dat oock den selven Hof eens comende in handen van een Dienaer van het Lant daer op oock bij sijne successours in officie pretensie sal werden gemaect ende eijndelyck oock, dat den voors. Commis, die ten meesten in s Landts Dienst absent is, den Hof niet en sal soodanich kunnen onderhouden als den suppt. dat nu lange jaren gedaen heeft”.
- ⁷¹ ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen: plattegrond van het kasteel met omgeving, getekend door I. D. Paravicini de Capelli; erop gelijkende plattegrond, als de eerste uit 1739; plattegrond van het kasteel uit 1764; ongedateerde plattegrond van I. Riedel, 18e eeuw.
- ⁷² Hallema, t.a.p., p. 139-140.
- ⁷³ Kalf, a.w., p. 56-57, zonder vermelding van de bouwmeester; gesigneerde tekening in ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 331. Of en hoe J. C. W. Herlin in familiebetrekking stond tot J. A. Herlin, die de Lange Stallen ontwierp, is onbekend.
- ⁷⁴ Kalf, a.w., p. 57.
- ⁷⁵ F. A. Brekelmans, De Buitenpoort van het kasteel en de Bossche poort, Jb. Oranjeboom 14 (1961), p. 104-112 en afb. 11.
- ⁷⁶ Bélior, a.w., p. 78.
- ⁷⁷ Ontwerptekeningen voor het Arsenaal in Bergen op Zoom: ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 107. Begroting augustus 1762, begroting voor het tweede project (het uitgevoerde), 1763. Vijf gekleurde tekeningen: plan van het terrein, niet uitgevoerd ontwerp, uitgevoerd ontwerp, tekening van de kap en ontwerpen tot wijziging van deze, ontwerp voor een heel ander, klein arsenaal.
- ⁷⁸ ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 237, 252 a-b. De aquarel van Haus, 1806, in de K.M.A., is getiteld: „Vue de l'hôpital de Breda”. De foto van het bastion Duifhuis, uit het noorden, gemaakt vóór de ontmanteling, tussen

- 1870 en 1872, berust in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.
- ⁷⁹ In 1948—1950 kreeg het gehele terrein ten oosten van het kasteel een nieuwe vorm.
- ⁸⁰ Grote verzameling van ontwerptekeningen en van tekeningen van de toestand tevoren, door Johan van Westenhout en G. F. Smedecken, in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Kalf, a.w., p. 55, heeft deze blijkbaar niet gekend, evenmin als latere schrijvers over Van Westenhout: M. D. Ozinga, Pieter de Swart, architect der stadhouderlijke familie en zijn school (Gunckel, Van Westenhout, Druck), *Oudheidkundig Jaarboek* 8 (1939), in het bijzonder p. 115-116; C. A. van Swigchem, a.w., p. 11, n. 43.
Johan van Westenhout (1754—1823) bouwde onder meer de Hoofdwacht (1789—1791) en het Stadhuis (1792) van Den Briel, nadat hij met zijn leermeester L. F. Gunckel gewerkt had aan de nieuwe zuidvleugel van het stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof te 's-Gravenhage. Op 22 november werd hij van luitenant-ingenieur tot kapitein-ingenieur der genie bevorderd. In 1808 werd hij, tegelijk met de architect Ziesenis, kort na Thibault en Van der Hart, benoemd tot lid van de Vierde Klasse van het door Lodewijk Napoleon opgerichte Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten.
- ⁸¹ GAB N. 1135, acte 72, 24 april 1792.
- ⁸² G. Hulsman, Een merkwaardige audiëntie bij Napoleon te Breda, 6 mei 1810, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7e reeks, dl 1, p. 117-126. Verslagen in handschrift: GAB Varia, nrs 344, 346 en 373.
- ⁸³ C. Peeters, De kerk van St. Catharinadal in Breda, *Jb. Oranjeboom* 24 (1971), in het bijzonder p. 52-54.
- ⁸⁴ Memorie van kapitein-ingenieur J. D. Pasteur over de staat der verdedigingswerken en de toestand van het kasteel, in 1814. ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 134 c. Roest, a.w., p. 199.
- ⁸⁵ C. Peeters, Beeldhouwwerk van het kasteel van Breda. *Jb. Oranjeboom* 17 (1964), in het bijzonder p. 50-53, met de daar gebezigde literatuur, aan te vullen met: T. Stegenga, De historie van het kasteel te Breda. Voordrachten gehouden voor het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 's-Gravenhage maart 1950, nr 2, p. 177-191. Ontwerptekeningen voor de verbouwing: ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 396, 397, 397 a.
- ⁸⁶ C. M. Storm van 's Gravesande, Handleiding tot de kennis der burgerlijke en militaire bouwkunst voor de kadetten der Genie, 2e druk, Breda 1850 (1e druk 1843), p. 317, 492 n. 2, fig. 374 a-b in de bijbehorende Atlas van LXIII Platen.
- ⁸⁷ Brekelmans, Breda in oude Ansichten, p. 167.
- ⁸⁸ ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 238 en B 242, tesamen vier bladen.
- ⁸⁹ Tevoren al had het middeleeuwse huis gedaanteveranderingen ondergaan. In de 18e eeuw was het de woning o.a. van luitenant-kolonel Adam van Broekhuizen, auteur van het hier meermalen geciteerde handschrift, van overste luitenant Michiel Samuel Mestral, aan het eind van de 18e eeuw van Mr. Versluys. De houten poortomlijsting met fronton op pilasters droeg het jaartal 1792.
- ⁹⁰ ARA, Archief der Genie, Plans van gebouwen B 202 b.
- ⁹¹ Storm van 's Gravesande, a.w., p. 501 en fig. 307 in de bijbehorende Atlas.